

Giriş

Mövzunin aktuallığı. İşsizlik cəmiyyətdə yoxsulluğun yaranmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Odur ki, hər bir dövlətin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri əmək bazarı və səmərəli məşğulluğun qarşılıqlı fəaliyyətini nizamlayaraq iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək, mövcud və səmərəli xarakter daşıyan yerlərinin qorunub saxlanılmasına nail olmaqdır. Bilavasitə işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasında mühüm rol oynayan məqsədli proqramlar çərçivəsində məşğulluğun təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Son illər dövlət tərəfindən məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və işsizlik səviyyəsinin azaldılması istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilir. Belə ki, 2003 – cü ildə “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Birinci Dövlət Proqramı 2003-2008 – ci illəri? ikinci Dövlət Proqramı isə 2008-2015 – ci illəri əhatə edir. İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində, regionlarda uğurla həyata keçirilən sosial – iqtisadi inkişaf proqramları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı üzrə 2014-2018 – ci illər üzrə qəbul olunmuş üçüncü Dövlət Proqramı da bu istiqamətdə yeni nailiyyətlərin əldə olunmasına zəmin yaradır. İlk növbədə yeni və daimi iş yerlərinin yaradılmasına istiqamətləndirilmiş tədbirlər gərcəkləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı, keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Bu da dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmişdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial – iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir.

Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, xüsusilə qeyri – neft sektorunun inkişafı istiqamətində çox ciddi tədbirlər həyata

keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri açılmış, yeni müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

2015 – ci ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 2005- ci illə müqayisədə 535,2 min nəfər artaraq 4915,3 min nəfər olmuşdur. Bunlardan 4671,6 min nəfərini iqtisadiyyatda məşğul olanlar 243,7 min nəfərini isə işsiz əhali təşkil etmişdir.

Əmək bazarını səciyyələndirən əsas göstəricilərə məşğulluq səviyyəsi, məşğulluğun növləri, məşğul əhalinin fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, muddla və muddsuz işləyənlər iqtisadi fəal əhali, işsizliyin səviyyəsi və s. daxildir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı problemlərin həmişə aktuallığını şərtləndirmişdir. Əmək bazarı, işsizlik və məşğulluq problemlərinin həlli bütün dövrlərdə hər bir dövlətin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Əmək bazarı və məşğulluğun bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi iqtisadçı alimlərin bir çoxunun əsərlərində yer almışdır. İqtisad elmində əmək bazarı nəzəriyyəsinin əsasını klassik məktəbin nümayəndələri olan iqtisadçı alimlər A.Smit, D.Rikardo və J.B.Sey qoymuşlar. Sonralar bu məsələlər müxtəlif ölkələrin görkəmli iqtisadçıları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Əmək bazarı və məşğulluq heç vaxt öz əhəmiyyətini itirmir.

Son illərdə əmək bazarı, məşğulluq və işsizlik problemlərin elmi, nəzəri və praktiki tərəflərin həlli yolları ilə bağlı respublikamızın görkəmli iqtisadçı alimlərindən T.Ə.Quliyev, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, Ş.M.Muradov, Ə.Q.Əlirzayev, R.K.İsgəndərov, S.S.Mehbalıyev və başqaları tərəfindən sanballı tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdi. Aparılan araşdırmalarda daha çox əmək bazarı və məşğulluğun nəzəri – metodoloji aspektləri, formaları, müxtəlif tərəfləri və elementləri tədqiq edilmişdir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqəsinin kompleks tədqiqinin aparılması zərurətini nəzərə alaraq magistr dissertasiyası işinin mövzusu seçilmişdir.

Magistr dissertasiyası işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi respublikamızda əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı fəaliyyətinin elmi – nəzəri əlaqələrini tədqiq etməkdən, ölkəmizdə işsizlik və məşğulluq səviyyəsini

təhlil edərək qiymətləndirməkdən və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- Əmək bazarı və məşğulluğun sosial – iqtisadi əsaslarının tədqiqi;
- Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində əmək bazarı və məşğulluğun əsas meyllərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin işsizliyin aşağı salınmasına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Əmək bazarına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi;
- İnsan resurslarının idarə edilməsində əmək bazarının rolunun əsaslandırılması;
- Regionlarda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinin ölkənin dayanaqlı iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini. Dissertasiya işinin obyektini ölkəmizdə fəaliyyət göstərən əmək bazarlarının fəaliyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini. Tədqiqat işinin predmetini əmək bazarı və səmərəli məşğulluğun qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş dövlət siyasəti təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Magistr dissertasiyası işinin nəzəri – metodoloji əsasını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri, bu istiqamətdə ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Azərbaycan respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq hüquqi – normati aktları təşkil etmişdir. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində iqtisadi – statistik, müşahidə, təhlil analiz – sintez metodlarının istifadə etmişdir.

Dissertasiya işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin,

Dövlət Məşğulluq Xidmətinin məlumatları təşkil edir. *Tədqiqatın elmi yeniliyi.*

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi bunlardan ibarətdir:

- Bazar münasibətləri şəraitində əmək bazarı və məşğulluğun əsas meyilləri konkretləşdirilərək müəyyənləşdirilmişdir;
- Səviyyəsinin aşağı salınmasına dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sisteminin təsiri müəyyənləşdirilmişdir;
- Əmək bazarına təsir edən əsas amillərin rolu qiymətləndirilmişdir;
- İnsan resurslarını idarə edilməsinə əmək bazarının təsiri əsaslandırılmışdır;
- Regionlarda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinin ölkənin dayanaqlı inkişafına təsiri müəyyən edilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticə və təkliflərindən ölkəmizdə əmək bazarının tənzimlənməsi, səmərəli və məhsuldar məşğulluğun təmin edilməsi, işsizliyin aşağı salınması və bütövlükdə əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanması ilə bağlı görüləcək tədbir və proqramların həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Magistr dissertasiyası işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 78 səhifə təşkil edir. Magistr dissertasiya işində 33 ədəbiyyat mənbəyindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində 8 cədvəl verilmişdir.

I Fəsil Əmək bazarı və məşğulluğun tədqiqinin nəzəri – metodoloji əsasları.

1.1. Əmək bazarı və məşğulluğun sosial – iqtisadi əsasları və mahiyyəti.

Əmək bazarı - əmtəə, kapital, qiymətli kağızlar, investisiya və digər bazarlar kimi, bazar iqtisadiyyatının mühüm ünsürlərindən biridir. İqtisad elmində əmək bazarı nəzəriyyəsinin əsasını klassik məktəbin nümayəndələri olan iqtisadçılar Adam Smit, David Rikardo və Jan – Batist Sey qoymuşlar. Adam Smit maddi, maliyyə və əmək ehtiyatlarından optimal istifadəni azad rəqabətdə görür və sübut edirdi ki, ölkənini iqtisadiyyatında əhalinin məşğulluğunun səviyyəsi bir işçinin orta əmək haqqı məbləği ilə müəyyən edilir, yəni əgər orta əmək haqqı artırsa, bu illərdə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi imkanları azalır. David Rikardo isə əmək haqqı məbləğinin əməyə olan tələbatından asılılığını önə çəkirdi. O, göstərdi ki, əmək haqqının artması, əhalinin təkrar istehsalının normal qaydada həyata keçirilməsi üçün tələb edilən minimum səviyyədən yuxarı olması əmək təklifinin artmasına, bu isə əmək haqqının aşağı düşməsinə təsir göstərir. J.B.Sey isə tələblə təklif arasındakı qarşılıqlı təsirin və bu əsasda alqı – satqı predmetinin, o cümlədən iş qüvvəsinin qiymətinin tarazlığının əldə edilməsi qanununu formalaşdırmışdır.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrdə bazar nəzəriyyəsi bir sıra görkəmli iqtisadçıların əsərlərində geniş öyrənilmişdir. Bu alimlərin əsərlərində əmək bazarına dair bir – birindən fərqli xeyli fikirlər söylənsə də, nəticədə hamısı eyni bir məntiqə gəlirlər ki, əmək bazarı dedikdə, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı, mübadiləsi və istifadəsini təmin edən ictimai münasibətlər, sosial norma və institutlar başa düşülür. Görkəmli iqtisadçı A.İ.Rofenin başçılıq etdiyi iqtisadçılar qrupu belə hesab edirlər ki, “əmək bazarı hər şeydən əvvəl maddi və əmək təklifi ilə bağlı olan ictimai münasibətlər sistemidir: bu həm də özünəməxsus əmtəənin-əməyin alıcıları ilə satıcılarının qarşılıqlı hərəkət etdiyi iqtisadi münasibətlər, işə düzəlmə idarəsidir: bu, nəhayət işverənlərlə maddi işçilərin qiymət və əmək

şəraiti üzrə razılaşmanın təmin edilməsi mexanizmidir”. (40.s.47) prof. S.M. Muradovun qənaətinə görə “əmək bazarı dedikdə - ən ümumi halda işverenlərlə maddəli fəhlələr, iş qüvvəsi alıcıları ilə onun satıcıları arasında birincilərin əməyə olan tələbləri ilə ikincilərin işə olan təkliflərinin ödənilməsi üzrə formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemi başa düşülür” (16,s. 140)

Ayrı – ayrı ölkələrdə əmək bazarının xüsusiyyətləri və cəhətlərinə isə müxtəlif kontekstlərdən yanaşmaq olar: ya iqtisadi və sosial amillərin qarşılıqlı əlaqəsində və yaxud da ayrılıqda o əlamətlərə ki, onlar ancaq əmək bazarının özünə aiddir.

İnkişaf etmiş bazar ölkələrində iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafındakı bütün oxşarlıqlara baxmayaraq, hər bir ölkədə həyata keçirilən məşğulluq siyasəti bu ölkələrdə əmək bazarının müxtəlif modellərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İqtisadi mənbələrdə bu əmək bazarı modelləri iki tipə - xarici (və ya peşə) və daxili (və ya qapalı) əmək bazarına bölünürlər.

Xarici əmək bazarı tipi iş qüvvəsinin müəssisə və firmalar arasındakı mobilliyini nəzərdə tutur. Bu tip əmək bazarı müəssisə və təşkilat daxilində işçilərin hərəkətinin şaquli və üfüqi surətdə yerləşdirilməsinə, əvvəlki işlərinin xarakteri və funksiyalarına uyğun şəkildə və yaxud daha yüksək vəzifə və dərəcəli yeni iş yerlərində yerləşdirilməsinə əsaslanır. Xarici əmək bazarı işçilərin elə peşələrə malik olmasını nəzərdə tutur ki, onların müxtəlif müəssisə və firmalarda işə düzəlməsinə imkan yaratsın.

Məşğulluq və işsizlik səviyyəsi müxtəlif peşə qrupları və regionlar üzrə də bir – birindən fərqlənir. Ayrı – ayrı regionlarda və bütünlükdə ölkədə baş verən sosial – iqtisadi və struktur dəyişikliklərinə müvafiq olaraq, əmək bazarı hansı peşə və ixtisaslara tələbatın olduğunu və hansılarına isə tələbatın olmadığını üzə çıxarır.

“Daxili əmək bazarına gəldikdə isə bu elə əmək bazarı tipidir ki, burada işçilərin eyni firma və ya müəssisədə çalışması üçün zəruri olan ixtisas və peşələr üzrə hazırlanması nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də həmin işçilərin başqa müəssisə və firmalarda yerləşdirmək çox çətindir.” (16, s- 142). Belə qənaətə gəlmək olar ki,

kadrların yalnız müəssisə və firma daxilində hərəkət etdiyi daxili, əmək bazarı ilə müqayisədə xarici əmək bazarında daha yüksək işçi qüvvəsi axıcılığı müşahidə olunur.

Cəmiyyətdə iki əmək bazarı modelinin mövcud olması nəticədə müxtəlif peşə təhsili modelinin olması zərurətini də yaradır. Həqiqətən də Qərb iqtisadçılarının da yazdığı kimi, xarici (peşə) əmək bazarı tsiklik halında inkişaf edən istehsalın, daxili əmək bazarı isə iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinin tələbinə cavab verir və ona uyğun olur. Praktikada əmək bazarı şərti olaraq iki tipə ayrılrsa da bazar münasibətləri cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın inkişaf meylləri bu əmək bazarı modellərini bir – birinə yaxınlaşdırır.

Bu iki tip əmək bazarının xarakterik olduğu ölkələrdə həyata keçirilən məşğulluq siyasətini öyrənərək ölkəmizdə onların təcrübəsindən istifadə olunması imkanlarını müəyyənləşdirmək həm mühüm elmi və həm də böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda iqtisadi cəhətdən dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrində həyata keçirilən məşğulluq siyasəti modellərinin nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Bunlara Yapon, ABŞ, İsveç modelləri aid edə bilərik.

Yapon modeli – mütəşəkkil daxili əmək bazarının klassik nümunəsidir. Burada əmək münasibətləri – “ömürlük mزد” sisteminə əsaslanır. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, işçilər konkret bir müəssisədə ən yaşlı dövrünədək işləmək təminatı (qaranti) alır. “Ömürlük mزد” sistemi işçilərin maddi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əmək haqqı, mükafat və sosial müavinətlər verilməsi şəklində həyata keçirmək yolu ilə təminat verilməsinə əsaslanır. Firma və şirkətlərdə kadrların “ömürlük mزد” la maraqlandırılması müəssisə, firma və kompaniyalara imkan yaradır ki, firmadaxili səviyyədə tələb olunan ixtisasları üzrə işçiləri tam kompleksləşdirsin və operativ surətdə kadrların peşə - ixtisas tərkibini iş yerlərinin strukturuna, texnika və texnologiyanın inkişafına, buraxılan məhsulların modifikasiyasına uyğunlaşdırsınlar.

ABŞ modeli üçün qeyri – mərkəzləşdirilmiş əmək bazarı xarakterikdir. Hazırda ABŞ – da hər bir ştatın məşğulluğa və işsizliyə kömək göstərməsi ilə bağlı

öz qanunvericiliyi və işsizlərin sığortalanması üzrə fondu vardır. Firmalar və işçilərin özləri işə ştatların fondlarına və federal fonda ayrılıqda vəsait ödəyirlər.

ABŞ – da məşğulluq siyasəti də özünəməxsus xarakterik xüsusiyyət kəsb edir. Yaponiyadan fərqli olaraq, ABŞ – da konyukturanın dəyişilməsi və işçilərin işdən azad edilməsi zərurəti yarandıqda, bu problemlər həlli iş vaxtının qısaltılması yolu ilə deyil, işçilərin işdən azad edilməsi ilə yekunlaşır. Həmçinin işçilərin işdən azad edilməsinə bir də o vaxt əl atırlar ki, firmalar rentabelli işləməsin. ABŞ- da işçilərin işdən çıxarılması əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmədən, yalnız işdən çıxarılma ərəfəsində həyata keçirilir. Kollektiv əmək müqavilələri müəssisədə işləyənlərin yalnız dördü bir hissəsini əhatə edir. ABŞ – da əsasən il ərzində işçilərin 10 gənclərin işə 20-40 faizi öz peşələrini dəyişirlər. Burada həyata keçirilən məşğulluq siyasətinin nəticəsidir ki, ABŞ – da işsizlik səviyyəsi Yaponiya və İsveçdə olduğuna nisbətən daha yüksəkdir.

İsveç bazarı modeli məşğulluq sahəsində dövlətin fəal siyasəti və bu siyasətin nəticəsi olaraq, işsizlik səviyyəsinin minimum həddə olması ilə səciyyələnir. Əmək bazarında həyata keçirilən siyasətin əsas istiqaməti iş yerlərini itirənlərə təsir göstərmək yox, işsizliyin azaldılmasına və yeni yerlərinin yaradılmasına başqa ölkələrdə daha çox vəsait ayrılmaqdan ibarətdir. Başqa ölkələr bu vəsaitləri işsizliyin həllinə yönəltdiyi halda, İsveçdə əmək bazarında işçilərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir. İsveçdə məşğulluq siyasətinin uğur qazanmasının əsası hələ 55 il bundan əvvəl qoyulmuşdur. 1951- -ci ildə Həmkarlar Təşkilatının konfransında “Həmkarlar təşkilatı və tam məşğulluq” mövzusunda məruzədə göstərilmişdir ki, əmək bazarında siyasət – boş yerlərin işsizlərlə doldurulmasına və işsizlərə köməklik göstərilməsinə deyil, işsizliyin yaranmasının qarşısının alınmasına yönəlməlidir. Burada tam məşğulluğun təmin edilməsinin yeni modeli işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bu modelin aşağıdakı dörd əsas ünsürü müəyyənləşdirmişdir:

- Məhdudlaşdırıcı fiksəl siyasəti;
- Əmək haqqında “həmrəylik siyasəti”;

- Əmək bazarında fəal siyasət;
- Dövlət proqramı ilə müəyyənləşdirilmiş üstün inkişaf etdirilən sahələrin müdafiə olunması siyasəti.

Məhdudlaşdırıcı fiksəl siyasətdə əsas məqsəd əmtəə və xidmətlərə elə dolayı vergilər müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, azmənfəətlə işləyən müəssisələr öz fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmasınlar, daha dəqiq desək, məhdudlaşdırıcı fiksəl siyasət aparılması yüksək gəlirlə işləyən firmalar arasında əmək haqqının yüksəldilməsində inflyasiya rəqabətinin qarşısını almaqla azmənfəətli firmaların müdafiə olunmasına yönəlmişdir.

Əmək haqqında “Həmrəylik siyasəti”ndə isə məqsəd bir tərəfdən, inflyasiyanın arşısının alınmasına, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin stimullaşdırılmasına, digər tərəfdən isə rentabelli olmayan müəssisələrin bağlanmasına və işsizliyin artmasına səbəb olur.

Bu baxımdan əmək bazarı modelinin üçüncü ünsürü sayılan əmək bazarında fəal siyasət aparılmasını ehtiyac yaranmışdır. Əmək bazarında fəal siyasətin yeridilməsi rəqabət qabiliyyəti aşağı olan işçilərin müdafiəsinə yönəldilmişdir. Bu siyasətin aparılması nəticəsində aydın olmuşdur ki, bir sıra kateqoriyalardan olan işçilər əmək bazarında rəqabətə hazır deyillər və onlara xüsusi köməklik göstərilməlidir.

İsveç modelinin sonuncu – dördüncü ünsürü aşağı göstəriciləri olan iqtisadiyyat bölməsində məşğulluğun dövlət tərəfindən müdafiə olunmasıdır. Yaponiyanın təcrübəsi orada yaxşı təşkil edilmiş daxili əmək bazarının, ABŞ – in təcrübəsi isə burada xarici əmək bazarının üstün inkişaf etdiyini göstərir.

Bu tipli əmək bazarlarını bir – birindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, xarici əmək bazarı dövlət və onun orqanları tərəfindən tənzimlənir.

Müxtəlif əmək bazarı modelinin formalaşması şəraiti göstərir ki, onun məşğulluq səviyyəsinin artırılması sahəsində əldə etdiyi nailiyyət bu işdə milli adətə-ənənələrin, siyasi şəraitin və ictimai əhvali – ruhiyyənin nə dərəcədə nəzərə alınb – alınmamasından asılıdır.

İqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulması sənaye sahələrində, məşğulluğun xüsusi çəkisinin azalması, xidmət sferasında isə yüksəlməsi, qeyri – standart məşğulluq imkanlarının yaranması, istehsalın maddi bazasının fasiləsiz yeniləşməsi, əmtəə və xidmətlərə olan tələbatın həcmi və tərkibinin müəssisələrin işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyətinə olan tələbinin dinamikasına səbəb olmuşdur. Standart rejimdə məşğul olan işçilərin əmək şəraitinə sərt rejimin qoyulması isə istehsalın çevikliyinə mane törətməklə, onun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, çevik əmək bazarı istehsalın səmərəliliyinin yüksəltməsi alətinə çevrilmişdir. Çevik əmək bazarının formalaşmasında sosial amillər də köməklik edir. Bunlara əmək fəaliyyəti dövrü ərzində işçilərin əmək şəraitinə tələbatlarının dəyişilməsi, vaxtaşırı olaraq onların biliklərinin yeniləşdirilməsi, peşə ixtisaslarının dərinləşdirilməsi əlverişli iş vaxtı rejimi seçimi və s. amillər aiddir.

Çevik əmək bazarının yaranması və inkişafında demoqrafik amillər sə mühüm rol oynayır. Çünki çevik əmək bazarı ailəli olan qadınlar, yaşlı insanlar, əlillər, gənclər və digər kateqoriyalardan olan işçilərin əmək potensialının reallaşması üçün geniş imkanlar yaradır. Bu kateqoriyalardan olan işçilər üçün özünəməxsus xüsusiyyət tələb edən əlverişli iş vaxtı rejimi, iş yerləri və s. yaratmaq tələb olunur. Əmək bazarında bu kateqoriyalardan olan işçilərin sosial davranışı məşğulluq siyasətində nəzərə alınması zəruri olan öz anunvericikləri ilə nizamlanır.

Məkan ölçüsü və inzibati - ərazi asılılığına görə əmək bazarı – milli, yerli və beynəlxalq əmək bazarlarına ayrılır. Milli bazar – bütünlükdə ölkə ərazisini əhatə edir və onun sərhədləri çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Yerli (lokal) əmək bazarı – ayrı – ayrı regionların, şəhər və kəndlərin ərazisində fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq əmək bazarı isə müxtəlif ölkə və qitələri əhatə edir. Hazırda Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Bazarına qoşulmuşdur.

Əmək bazarı yetkinlik və nizamlanma səviyyəsinə görə bir neçə yerə ayrılır fraqment (natamam) – qara (nizamlanmayan) nizamlanan əmək bazarlarına.

Fraqment (natamam) əmək bazarı hələ keçmiş SSRİ – də, yəni inzibati – planlı təsərrüfat sistemində də mövcud olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Sovet dövründə istehsal vasitələri bütün işçilərin kollektiv mülkiyyət olduğundan iş qüvvəsi əmtəə hesab edilmirdi. Müəssisələrin işçi qüvvəsi ilə komplektləşdirilməsi isə əsas etibarlı ilə planlı qaydada dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi. Lakin müəssisələr işçilərin az bir qismini isə özləri işə qəbul edirdilər.

Qara (nizamlanmayan) əmək bazarı gizli iqtisadiyyatının nəticəsi kimi yaranmışdır. Beynəlxalq normalara əsasən qara bazara gəlirdən vergi ödənilməyən bütün fəaliyyət növləri aid edilir. Qara əmək bazarı heç bir qanunvericilik və normativ aktlarla nizamlanmır.

Nizamlanan əmək bazarı – həm dövlət tərəfindən, həm də sahibkarlarla işçilər tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə onların razılaşmaları ilə müəyyənləşdirilmiş çoxlu qanunvericilik və normativ aktların mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu əmək bazarının subyektləri işəgötürənlərin nümayəndələri, maddəli işçilər və dövlət işləyənlərin sosial müdafiəsini yüksək səviyyədə təmin etmək və sahibkarların hüquqlarını gözləmək prinsipi ilə fəaliyyət göstərir.

İdarəetmə səviyyəsinə görə isə əmək bazarını iki yerə - liberal və sosial – yönümlü əmək bazarına ayırmaq olar. Liberal əmək bazarı dövlətin ona az müdaxilə etməsi ilə səciyyələnir. Dövlət əksər sosial - əmək problemlərinin həlli məsələlərinə qarışmır.

Əmək münasibətləri əsas etibarlı ilə isə işəgötürənlə və işçilər arasındakı razılaşmaya əsasən müəyyən edilir. Bu əmək bazarı daha çox ABŞ əmək bazar modelinə uyğun gəlir.

Sosial – yönümlü əmək bazarı modeli işçilərin dövlət tərəfindən sosial müdafiəsinin geniş və mühüm qaydada təmin edilməsi ilə fərqlənir. Məşğulluq əmək şəraiti, əməyin ödənilməsi və digər məsələlər dövlətin iştirakı ilə danışıqlar yolu ilə həll edilir. Bütün əmək bazarları Qərbi Avropanın əksər dövlətlərində fəaliyyət göstərir və xüsusilə İsveç üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

1.2. Əmək bazarı və məşğulluğun əsas meyilləri və prinsipləri.

Əmək bazarı müsbət hallarla yanaşı, mənfi sosial – iqtisadi proseslərin də yaranıb inkişaf etməsinə təsir edir. Əmək bazarı əhalinin təbəqələnməsinə, əməyin ödənilməsi və müxtəlif əhali qruplarının gəlirlərinin qeyri – bərabərliyinə səbəb olur, varlılar və kasıbların əmələ gəlməsinə, işsizliyin yaranmasına və sair mənfi meyllərin yaranmasına səbəb olur.

Əmək bazarı anlayışının sosial – iqtisadi mahiyyətini aydınlaşdırarkən iş qüvvəsinin əmtəə olması, alqı – satqı obyektinə olması xarakterindən çıxış etmək tələb olunur. Başqa sözlə desək, bu əmtəənin reallaşdırıldığı bazar, əmək bazarı deyil, iş qüvvəsi bazarı kimi meydana çıxır. “Əmək bazarı” dedikdə, “iş qüvvəsi bazarı” başa düşülür. “Əmək bazarı” və “ iş qüvvəsi bazarı” eyni mənada başa düşülür.

Əmək bazarının formalaşması iqtisadi inkişafın bazar modelinə keçilməsi şəraitində ən mürəkkəb problemlərdən biri hesab edilir. Müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda məcmu iş qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, iş qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, işçilərin sahə və ərazi mobilliyinin stimullaşdırılması əmək bazarının yaranması ilə bağlıdır.

Əmək bazarında iş qüvvəsinin dəyəri öz qiymətini alır, onun muzzla işləməsi şəraiti, əmək haqqının məbləği, əmək şəraiti, təhsil almaq, peşə yüksəlişi, məşğulluq təminatı və s. müəyyən edilir.

Əmək bazarı özündə əhalinin məşğulluq səviyyəsi, dinamikası, peşə - ixtisas, sahə və demoqrafik dəyişikliklərə görə məşğulluq quruluşunda baş verən əsas meylləri, işçi qüvvəsinin mobilliyi, işsizliyin miqyası, dinamikası və ona təsir edən amilləri əks etdirir.

Əmək bazarının formalaşmasında, əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində və yeni əmək münasibətlərinin yaranmasında həmin bazarın subyektləri olan həmkarlar Təşkilatları, dövlət sahibkarlar və muzzlu işçilər mühüm rol oynayır. Əgər sahibkarların iqtisadi mənafeyi başlıca olaraq, istehsal fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdirsə öz iş qüvvəsini satan muzzlu işçilərin marağı isə sərif etdikləri əmək müqabilində özlərinin və ailə üzvlərinin yaşayışı üçün zəruri olan vəsait (haqq) almaqda ifadə olunur.

Müasir iqtisadi mənbələrdə nəzəri cəhətdən əmək bazarının ikili xarakterə malik olmasından bəhs edilir. Bu zaman bazar münasibətləri şəraitində iş qüvvəsinin belə bir xarakterik xüsusiyyəti əsas götürülür ki, əmək bazarında iş qüvvəsi bir tərəfdən, istehsalın mühim amili olmaqla əmtəə kimi, digər tərəfdən də əmək münasibətləri sisteminin subyektivi kimi çıxış edir. Həqiqətən də əgər iş qüvvəsinə istehsalın amili kimi yanaşılırsa, iş qüvvəsi əmək bazarında əmtəə kimi çıxış edir və onun dəyəri istehsal xərclərinə və məhsulun maya dəyərinə daxil edilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda əmək bazarının fəaliyyət göstərmə mexanizmi, onun təhlil edilməsinə nəzəri cəhətdən yanaşma metodları və üsulları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunların içərisində ən çox qeyd edilənlər neoklassik, keynsçi, monetarist və institusionalist yanaşma metodlarıdır. Neoklassik yanaşmaya görə əmək bazarı dedikdə, elə bazar nəzərdə tutulur ki, burada istehsal ehtiyatlarının yalnız birinin reallaşması həyata keçirilir. Birinci konsepsiyanın əsasında klassik siyasi iqtisadçıların irəli sürüldükləri müddəaları dayanır. Bu konsepsiyanın əsas tərəfdarları neoklassiklər C.Perri, M.Feldsteyn, R.Xoll və 80 – cı illərdə iqtisadiyyatın təkliflər konsepsiyasının tərəfdarları olar. D.Qilder, A.Laffer və başqalarıdır. Qeyd edilən konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, bütün başqa bazarlar kimi əmək bazarı da qiymətlər tarazlığı əsasında fəaliyyət göstərir. Daha doğrusu bazarın əsas tənzimləyicisi qiymətdir və əmək bazarında bu funksiyanın yerinə yetirən iş qüvvəsinin qiyməti olan əmək haqqıdır. İş qüvvəsinə tələb və təkliflər məhz əmək haqqının köməkliyi ilə nizamlanır və onların tarazlığı qorunub saxlanılır.

Neoklassik konsepsiyaya görə iş qüvvəsinin qiyməti bazarın tələbinə çevik surətdə cavab verərək, təklif və tələbdən asılı olaraq artır və ya azalır. Həqiqətdə əmək bazarında tarazlıq mövcuddursa, onda işsizlik mümkün deyildir. İşsizlik olmadığı halda isə əmək haqqının dəyişməsinin tələb və təklifin dəyişilməsinə tam uyğunluğundan söhbət etmək mümkün olmadığı üçün həmin konsepsiya tərəfdarları onların nəzəriyyələrinin həyatla uyğun gəlməməsinə səbəbini “qeyri – təkmil” bazarın olması ilə əlaqələndirirlər.

Əmək bazarının fəaliyyət göstərməsi mexanizminin izahına keynsçilər və monetaristlər isə tapıb fərqli mövqedən yanaşırlar. Onların fikrincə əmək bazarı daim və fundamental surətdə qeyri – tarazlıq hadisəsidir. Keynsçilik modelinə görə (C.M.Keyns, sonra R.Qordon və başqaları) iş qüvvəsinin qiyməti - əmək haqqı qəti olaraq müəyyənləşdirilir və əsasən dəyişdirilmir. Onların fikrincə, qiymət (əmək haqqı) bazarın tənzimləyicisi hesab edilmir və bunu ondan kənarında axtarmağı təklif edirlər. Həmçinin hesab edirlər ki, dövlət məcmu tələbi artıraraq azaltmaqla, bu qeyri – tarazlığı ləğv edə bilər. Bu modelə görə iş qüvvəsinə olan tələb onun bazar qiyməti ilə deyil, məcmu tələblə, yəni istehsalın həcmi ilə nizamlanır.

M.Fridman başda olmaqla monetarist məktəbin nümayəndələri də iş qüvvəsinin sərt qiymət strukturundan, həm də onların bir istiqamətdə, yüksəliş hərəkəti zəminindən çıxış edirlər. Monetaristlər əmək bazarının strukturunu özündə əks etdirən, onların qiymətlərini qeyri – çevik edən, normal fəaliyyət göstərməsinə əngəl olan və qeyri – tarazlığın yaranmasına dəb olan “təbii” işsizlik səviyyəsi anlayışını irəli sürürlər.

Bu məktəbin nümayəndələrinin fikrincə, əmək bazarında qeyri – tarazlığın sürətlənməsinə dövlət tərəfindən əmək haqqının minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, Həmkarlar ittifaqının güclü mövqeyə malik olması, boş iş yerləri və ehtiyat işçi qüvvəsinin sayı haqqında dəqiq informasiyanın olmaması kimi amillər mənfi təsir edir.

Monetaristlər əmək bazarı tarazlaşdırmaq üçün pul – kredit siyasətindən istifadə edilməsini irəli sürürlər. İlk növbədə bu siyasətdə mərkəzi bankın uçot stavkası, onun hesablarında kommersiya banklarının öhdəlik ehtiyatlarının miqdarı və s. vasitələrdən gedir.

Əmək bazarının fəaliyyəti ilə bağlı nəzəri yanaşmanın başqa bir konsepsiyanı institutsionalist məktəbin nümayəndələri irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyada əsas diqqət işçi qüvvəsinin peşə və sahə strukturlarındakı fərqlərin və onlara müvafiq əmək haqlarının təhlilinə verilir. Həmçinin makroiqtisadi təhlildən

imtina edilməsinə və əmək bazarının mahiyyətini ayrı – ayrı sahələrin, peşələrin və demoqrafik qrupların dinamikasının xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir.

Marksist iqtisadi nəzəriyyəyə görə iş əmək bazarı xüsusi növ bazardır. Onu başqa bazarlardan fərqləndirən iş qüvvəsinin əmtəə olmamasıdır. Əgər iş qüvvəsi əmək prosesində dəyər yaradırsa, digər ehtiyatlar öz dəyərini əmək vasitəsilə istehsal edilən məhsulun dəyərini üzərinə keçirirlər. Odur ki, iş qüvvəsi əmtəəsi də başqa əmtəələr kimi bazarın ümumi qanunauyğunluqlarına tabe olsa da, əmtəə olmaqla, o istehsalın subyektiv amili kimi çıxış etdiyi üçün özünün bazar qiymətinə əhəmiyyətli surətdə təsir göstərir.

Əmək bazarında insanın malik olduğu potensialın qiymətləndirilməsi iş qüvvəsinin qiymətinin həqiqi dəyərindən kənarlaşması istehsalın səmərəliliyindən, bölgü münasibətlərinin xarakterindən, əmək haqqının səviyyəsindən, gəlirlərin quruluşundan, istehlak bazarının dinamikliyindən, əmtəə və xidmətlərin fəaliyyətində olan qiymətlərin səviyyəsindən və s. amillərdən aslıdır. Bu ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bir – birindən asılılığı tədavül dairəsində iş qüvvəsinin özünü tənzimləmə mexanizmini formalaşdırır.

İş qüvvəsi bazarına ümumilikdə bazar mexanizminin ayrılmaz hissəsi kimi baxılmalıdır. Sağlam iş qüvvəsi bazarı aşağıda qeyd edilən bir sıra əsaslı şəraitin olmasını tələb edir: təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarının olmasını, çoxvariantlı əmək tətbiqi dairəsinin seçilməsi imkanlarının mövcudluğunu, hər bir əməkçinin onun üçün daha əlverişli əmək rejimi olan iş yerləri seçmək imkanının, öz iş qüvvəsi üzərində sərəncam verməsini, şəxsiyyətin hüquqi cəhətdən azad olması, azad surətdə öz iş və yaşayış yerini dəyişə bilməsini, sahibkarlıqla məşğul olmasını, investisiya, qiymətli kağızlar və valyuta bazarının, mənzil, əhalinin tələbatını ödəyən və yeni tələbat doğura bilən istehlak malları və xidmətləri bazarının olmasını və s. (16.s.159)

İş qüvvəsi bazarının funksiyaları rəngarəngdir. Bu ölkələrdə iş qüvvəsinin tələb və təklifə uyğun qaydada bölüşdürülməsi tarazlığının təmin edilməsidir. Bu yolla iş qüvvəsi bazarı ictimai və şəxsi tələbatın ödənilməsini iqtisadi cəhətdən daha səmərəli edən fəaliyyət dairəsindən əmək ehtiyatları və istehsal vasitələri

axınının istiqamətlərini müəyyən etməklə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün stimül yaradır. Əmək bazarı istehsal xərclərinin xeyli dərəcədə azalmasına, daha qənaətli olmasına təsir göstərməklə istehsaldaxili artıq əmək resurslarının azad edilməsinə səbəb olur. Bazar iqtisadi münasibətləri əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib amili kimi çıxış etməklə istehsal olunmuş məhsullarda əks olunan əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinin ictimai zəruriliyini müəyyən edir. İnsanların həm iştehsalçı və həm də istehlakçı olmaqla mənafeələrinin üst – üstə düşməsinə təmin etməyə imkan verən məhsuldar əməyin motivləşdirməsinin tənzimləyicisi kimi iş qüvvəsi bazarının başlıca funksiyası da məhz bundan ibarətdir. Həmçinin iş qüvvəsi bazarı peşə ixtisasının stimullaşdırılması yolu ilə bölgü münasibətlərinə də bilavasitə təsir göstərir.

Sahə və regionlar üzrə təsərrüfat bölmələri arasında iş qüvvəsinə tələb və təklifin hərəkəti müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir. Bu amillərə iş qüvvəsi bazarının öz – özünə qurulması, iş qüvvəsinə tələb və təklifin dinamikliyini təmin edən sosial – iqtisadi şəraiti formalaşdıran birbaşa və vasitəli nizamlayıcılar arasındakı nisbətlik, ölkənin və onun ayrı – ayrı regionlarının sosial – iqtisadi inkişaf səviyyəsi, ictimai- siyasi mühitin vəziyyəti, əhalinin bilik, mədəniyyət və peşə hazırlığı səviyyəsi, milli xüsusiyyətləri, ənənələri və s. aiddir.

İş qüvvəsi bazarının nizamlayıcıları iş qüvvəsinə tələb və təklifin şəxsi və ictimai tələbata uyğunluğunun təmin edilməsi üçün özünəməxsus şərait yaradır. Nizamlayıcılardan istifadə edilməsi əmək bazarında nizamsız surətdə meydana çıxan uyğunsuzluqların tamamilə ləğv edilməsi və işçilərin hərəkətindən doğan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması demək deyildir. Burada işçi qüvvəsinin ehtimal olunan kortəbii hərəkət forması baza kimi çıxış edir. Dövlət tərəfindən tətbiq edilən nizamlayıcının rolu əmək bazarındakı siddiyyətləri yumşaltmaqdan, tələb və təklif konyukturasındakı balanslaşma hadisəsini inkişaf etdirib dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxara bilən böhranlı vəziyyətə çatmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Bazar münasibətləri sosial nəticələri çox ziddiyyətlidir. Bazar münasibətləri ictimai istehsalda məşğulluqdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini

stimullaşdırmaqla yanaşı, elə şərait yaradır ki, onun nəticəsində əhalinin müəyyən hissəsi üçün işə düzəlmək və gəlir əldə etmək imkanları çətinləşir və onların vəziyyəti ağırlaşır inzibati tənzimləyicilər iqtisadi nizamlayıcılara əlavə olaraq, minimum itkilər ilə həm insanların həm də ictimai təsərrüfatın mənafeyini nəzərə alan, çevik, öz- özünə yaranan, iş qüvvəsinə tələb və təklifin tarazlaşdırılması mexanizmini həyata keçirilməlidir.

II Fəsil. Müasir mərhələdə, əmək bazarı və məşğulluğun qarşılıqlı əlaqəsinin mövcud səviyyəsinin təhlili.

2.1. Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində əmək bazarına təsir edən amillərin təhlili.

Respublikamızda həyata keçirilən səmərəli sosial – iqtisadi siyasət birbaşa makroiqtisadi mühitə təsir etməklə məşğulluğun səviyyəsinin tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Ölkəmizdə investisiya fəallığının yüksək olması və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinin faktorlarından mühüm biri də makroiqtisadi sabitlikdir. Məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsində makroiqtisadi sabilliyin olması mühüm amil olsa da, əksər qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, bu kifayət deyildir. Makroiqtisadi sabitlik dövlət təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə siyasətilə əlaqələndirdikdə məşğulluğun səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərə bilərvə səmərəli məşğulluq təmin edilir.

Həmçinin makroiqtisadi sabitliyini təmin edilməsi, aşağı inflyasiya səviyyəsi və manatın sabit məzənnəsi ilə də bağlıdır. Yüksək inflyasiya mövcud olduğu şəraitində sərmayəçilər üçün qeyri – müəyyənlik faktoru, risk artır və gələcək işləri planlaşdırmaq çətinləşir. Aşağı inflyasiya səviyyəsi isə iqtisadiyyata kapital qoyuluşlarının artmasına stimül yaradır ki, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən makroiqtisadi islahatlar çərçivəsində yüksək inflyasiya şəraitində sərmayəçilərin qeyri – müəyyənlik hallarında olmaları və gələcək işlərin reallaşdırılmasında müəyyən çətinliklərlə üzləşmələri haqqında daha dolğun məlumatlar olması çox vacibdir. Son zamanlarda müəyyən müşahidələr manatın ucuzlaşması ilə əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyəti dollarla bağlı olan şirkətlərdə müəyyən narahatlığın olmasını göstərir. Hökumət tərəfindən manatın devalvasiyası ilə əlaqədar maliyyə sektorunda

nizamlama aparılması məşğulluğu təmin edilməsində müsbət rola malik sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına mane olan əngəllərin aradan qaldırılması, xarici – iqtisadi fəaliyyət sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədilə Ölkəmizin gömrük orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi üzrə də tədbirlərin həyata keçirilməsinə, eyni zamanda müvafiq gömrük tarif rüsumlarının tətbiq edilməsinə yenidən baxılması yaxşı olardı.

Məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərdən biri də qeyri – neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsulunun ixracı ilə bağlıdır. Aparılan araşdırmaların nəticələri sübut edir ki, Ölkəmizdə aqrar sahə məhsullarının istehsalı və emalı müqayisəli üstünlüyə malikdir. Ancaq son illərdə ölkənin istehlak bazarında qiymətlərdə baş verən dəyişikliklərin əsasən yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satış qiymətlərində əks olunmuşdur. Respublika iqtisadiyyatın inkişafının yerli ərzaq məhsulların istehsalı, ixracı və istehlakçılara çatdırılması istiqamətində qurulması səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinə geniş imkanlar açır. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə dövlət tərəfindən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi fikir verilir.

Ölkəmizdə bank sektorunun təkmilləşdirilməsi məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün yeni imkanları yarada bilər. Azərbaycanda orta və kiçik sahibkarlığın formalaşması və onun inkişafının təmin edilməsi ilə məqsədilə ölkəmizdə bank olmayan mikrokreditləşmə təşkilatları yaradılmışdır. Belə təşkilatlar kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə hazırlanmış biznes planlar əsasında kreditlər təklif edilir. Biznes planlarda layihənin üstünlüyü, onların səmərəliliyi və kreditlərin hansı müddətdə qaytarılması şərtləri və ardıcılığı öz əksini tapır. Bu zaman kreditin alınmasının əsas zəruri şərti kimi girovun qoyulması hesab edilir.

Həmçinin banklarda yaradılmış Fondlar hesabına da sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və inkişafı maliyyələşməsi həyata keçirilir.

Respublikamızda səmərəli məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində, əhalinin aztəminatlı qruplarının sosial müdafiəsinin və işsiz insanların işlə təmin edilməsində dövlətin büdcə, pul – kredit siyasəti böyük rol olmalıdır. Son illər bu

proseslərin həyata keçirilməsi sayəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Ölkədə sahibkarların ümumi bölgüsünə görə onların 15,5 faizini hüquqi şəxslər əksər hissəsini, yəni 84,5 faizini isə fiziki şəxslər təşkil edir. Fiziki şəxslərin əsas hissəsi ticarət, nəqliyyat, xidmət və aqrar sahələrində fəaliyyət göstərirlər.

“2008-2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” nda nəzərdə tutulduğu kimi əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının daha çox yerli istehsal hesabına təmin edilməsi, qida məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlər davam etdirilir. Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2014- cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə əlaqədar 5344 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 164,2 milyon manat, aqrar sahənin məhsullarının emalı ilə bağlı 11 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 22,2 milyon manat və digər qida məhsullarının istehsalı ilə bağlı 57 investisiya layihəsinin icrasına 12,2 milyon manat güzəştli kredit ayrılmışdır. Maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 11050 yeni iş yerinin yaradılması təmin edilmişdir.

Ölkəmizdə işsizliyin azalmasına inkişafyönümlü hər bir dövlət proqramının birbaşa təsir var. Axırıncı 12 ildə qəbul olunan “2003-2005 – ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı (2004-2008 – ci illər) Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013 – cü illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq (2006 – 2015 – ci illər) Strategiyası”, “2008-2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015- ci illər üçün Dövlət Proqramı” işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasında böyük rol oynayır. Regionların sosial iqtisadi inkişafına yönəldilən dövlət proqramları yeni yerlərinin yaradılmasında

mühüm rolu vardır. 2003- cü ildən indiyədək respublikada 1,5 milyonadək yeni iş yeri açılmışdır və bu işlər davam etdirilir.

Hal-hazırda əsas problemlərdən biri də işsizlər arasında, əsasən gənclərin və 50 yaşından yuxarı olan vətəndaşların sayının yüksək olmasıdır. Bu istiqamətdə qanunvericiliyə dəyişikliklərin edilməsi lazımdır. Həmin dəyişikliklərin bir qismi gəncləri və 50 yaşdan yuxarı vətəndaşları işə götürən firmalar üçün güzəştlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Doğurdan da dövlət özəl müəssisələrdə bu kateqoriyadan olan vətəndaşların işə götürmək üçün ciddi maraq oymalıdır.

Respublikamızda sosial tərəfdaşların (partnyorların) məşğulluq problemlərinin həllinə təsirini gücləndirmək məqsədilə bu sahədə konkret işlər görülməlidir.

- Qanunvericilik və normativ sənədlərində nəzərdə tutulmuş qarşılıqlı təsir mexanizminin daha da fəallaşdırılması zəruriliyi;
- Sosial tərəfdaşlığın (partnyorluğun) iqtisadi, maliyyə bazasını təmin edən orqanların fəaliyyətinin genişləndirilməsi lazımdır;

Məşğulluq sahəsində zəruri qərarların qəbul edilməsi, onların həyata keçirilməsi, yaranan problemlərin operativ şəkildə həll edilməsi üçün “Məşğulluq haqqında” Qanunda nəzərdə tutulan məşğulluğa kömək göstərən yerli əlaqələndirmə Komitələrinin fəaliyyətlərini təşkil edilməlidir.

XX əsrin 80- cı illərinin sonlarında yaranmış dərin iqtisadi böhran, keçid dövrünün ilkin mərhələsində keçmiş sovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da təsərrüfat fəaliyyətinin çox ağır vəziyyətə düşməsinə, geniş əhali təbəqələrinin maddi vəziyyətinin kəskin pisləşməsi, işçi qüvvəsinə tələbatın və işçilərin sosial müdafiənin kəskin olaraq azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin həyata keçir ardıcıl və məqsədyönlü islahatlar Respublikamızda, siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin etməsinə, sosial – iqtisadi inkişaf meyllərinin möhkəmlənməsinə imkan vermişdir. Sosial – iqtisadi həyatın bütün sahələrində ciddi dönüş yaranmış, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasında yüksək nəaliyyətlər qazanılmışdır.

Yeni, yəni bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması, sahibkarlığın inkişaf edilməsi, səmərəli işgüzar mühitin yaradılması ilə əlaqədar atılan müsbət addımlar əmək bazarı və məşğulluq sahəsində uğurlar əldə etməyə imkan vermişdir. Belə ki, son 12 il ərzində Azərbaycan dünyada iqtisadi və sosial baxımdan ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən olmuşdur. 2004- cü ildən 2015- ci ilə qədər ümumi daxili məhsulumuz 3,5 dəfədən çox artmışdır.

Sevindirici halda ki, prezidentimizin başçılığı ilə aparılan siyasət nəticəsində qeyri – neft sektoru 6 faiz artmışdır və bu istiqamətdə işlər uğurla davam etdirilir.

Sənaye məhsulları istehsalı 2,7 dəfə artmış 12 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına 180 milyard dollar investisiya yönəldilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Davos Dünya İqtisadi Forumu ölkəmizi iqtisadi sahədə rəqabətqabiliyyətliliyinə görə 38- ci yerdə olduğu qeyd edilmişdir.

Yeni iqtisadi mühitdə dövlətin məşğulluq siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsasları 2001- ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanında təsdiq edilmişdir. Qanunda göstərilən olunan müddəaların yerinə yetirilməsi Respublikamızda əmək bazarının tənzimlənməsində dövlət siyasətinin əhəmiyyətini və rolunu artırmışdır. Həmçinin bu Qanun məşğulluğunun təmin etdirilməsində, məşğulluq siyasətin vasitə və istiqamətlərinin formalaşmasında, institusional şəraitin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində çox böyük rol oynamışdır. Həqiqətəndə bu illərdə Azərbaycanda 1 milyon 500 minədək yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunların da 1 milyonu daimi iş yeridir. İşsizliklə bağlı aparılan uğurlu və zəruri tədbirlər nəticəsində işsizlik 5 faizə düşmüşdür. Əhalinin gəlirləri 6,6 dəfə, əmək haqqı isə 6,1 dəfə yüksəlmişdir.

Dövlət Statistik Komitəsinin məlumatlarının əsasən, 2014- cü ildə Azərbaycanda 9535,1 min nəfər əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda olan hissəsi 6150,3 min nəfər təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli yaşda olanların 4840,7 min nəfəri və ya 78,7 faizi iqtisadi cəhətdən fəal əhali təbəqəsidir. Ki, bunların 2226,8 min nəfəri (48,4%) qadın, 2376,1 min nəfəri, (51,6%) kişi olmaqla, 4602,9 min

nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olanlardır. İqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 1178,2 min nəfəri (25,6%) dövlət sektorunda, 3424,7 min nəfəri (74,4%) isə qeyri dövlət sektorunda çalışır.(3.s.99-100)

Özəl bölmədə çalışanlar 22,1 faizini təşkil edir. Həmçinin Azərbaycanın rayonlarda torpaq islahatının başa çatması, kənd əhalisinə pay torpaqlarının verilməsi torpaq sahibləri təbəqəsini yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar özünü məşğulluq əsasında fəaliyyət göstərən ailə - kəndli təsərrüfatlarının yaranmasına və inkişafına səbəb oldu. Ümumilikdə, özəl sektorun inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir. Qeyri dövlət sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin xüsusi çəkisinin artmasına imkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasında aparılan bazar münasibətləri yönümlü islahatlar və iqtisadiyyatda quruluş dəyişiklikləri nəticəsində məşğul əhalinin bütün sahələrdə payı xeyli yüksəlmişdir.

Əmək bazarında aparılan müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, hazırda Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyası ilə işsiz kimi göstərilən yəni iş və ya gəlirli məşğuliyyəti olmayan, fəal surətdə iş axtaran və işə başlamağa hazır olan vətəndaşların sayı xeyli azalaraq 236,6 min nəfər olmuşdur ki, bu, ölkənin iqtisadi fəal əhalisinin 5 faizini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildə bu göstərici 514,7 min nəfər olmaqla iqtisadi fəal əhalinin 11,8%- ni təşkil edirdi. İşsiz əhalinin 138,1 min nəfərini (58,4%) qadınlar, 98,5 min nəfərini (41,6%) isə kişilər təşkil edir.

Cədvəl 2.1.

İqtisadi fəal əhalinin sayı

	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
İqtisadi fəal əhali Cəmi, min nəfər*	4587,4	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar, cəmi min nəfər	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6

İşsizlər** - cəmi min nəfər	258,3	250,9	243,1	236,6	237,8	243,7
Onlardan məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər cəmi, nəfər	38966	38330	36791	36206	28690	28877
Kişilər	21979	21851	21298	21188	17383	17728
qadınlar	16987	16479	15493	15018	11307	11149
Onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	87	1002	934	636	1613	1543
Kişilər	70	671	611	437	1122	1087
qadınlar	17	331	323	199	491	456

Mənbə. Azərbaycan rəqəmlərdə.2016 DSK

Cədvəl 2.1-in təhlili göstərir ki, ölkəmizdə işsiz vətəndaşların yalnız az bir qismi dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçərək işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmişdir. Belə ki, 01 yanvar 2015- ci il tarixə yalnız 111221 nəfər işaxtaran (48000 – qadın, 63211 - kişi) işsiz vətəndaş dövlət məşğulluq mərkəzlərində iş növbəsinə yazılmışlar. Onun əsas səbəblərindən biri işçi qüvvəsi ilə işverənlər arasında əmək münasibətlərinin hüquqi çərçivədə qeydə alınmaması hallarının olmasıdır. Bu da qeyri – rəsmi münasibətlərə əsasən vətəndaşların istər cari, istərsə də perspektivdə sosial müdafiəsini zəiflədir. 2015-ci ildə 28690 nəfər işsiz DMX orqanları tərəfindən işsiz atatusu almışdır ki, bunların 11307 nəfəri (39,4%) qadın, 17383 nəfəri (60,6%) isə kişidir.

Respublikada Gənclər arasında işsizliyin artması ölkənin əmək bazarında müşahidə olunan əsas məsələlərdən biridir. 2013- cü ildə “Əhalinin iqtisadi fəallığına dair” keçirilən müayinələrin nəticələrinə təhlilinə əsasən 15-29 yaşlı gənclərin 1239-,8 min nəfəri iqtisadi fəal əhali olmuşdur və onların 1116,8 min nəfəri iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan gənclər arasında qadınla (523 min nəfər) müqayisədə kişilər (593,8 min nəfər) çoxluq təşkil etmişdir. Müayinənin nəticələrinə görə 15-29 yaşlı gənclər arasında

işsiz olanların miqdarı 123,0 min nəfər olmuşdur, bunlardan kişilər arasında 52,6 min nəfər, qadınlar arasında isə 70,4 min nəfər təşkil etmişdir.

Ölkəmizdə qadınlar arasında işsizlik hələ də yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnir. Görülən tədbirlər nəticəsində son illər ərzində işsizlər əhali arasında qadınların xüsusi çəkisi xeyli azalsa da, məşğulluq probleminə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması qarşıda duran məsələlərdən biridir. Vətəndaşların iqtisadi fəallığına dair keçirilən son seçmə müşahidənin nəticələrinə görə, 2013- cü ildə iqtisadi fəal kişilər arasında işsizliyin payı 4 faiz təşkil etmişdirsə, qadınlar arasında bu göstərici 5,9 faiz olmuşdur. İqtisadi fəal əhali tərkibində ali təhsilli qadınların xüsusi çəkisi (48,8%) kişilərin xüsusi çəkisinə (51,2%) yaxın olsa da, tam orta təhsilli qadınların xüsusi çəkisi ilə (69,3%) tam orta təhsilli kişilərin xüsusi çəkisi (30,7%) bir – birindən kəskin fərqlənir.

Cədvəl 2.2.

İqtisadi fəal əhalinin tərkibi (faizlə)

	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
İqtisadi fəal əhali cəmi	100	100	100	100	100	100
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar, cəmi	94,4	94,6	94,8	95,0	95,1	95,0
İşsizlər	5,6	5,4	5,2	5,0	4,9	5,0
Onlardan məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər	0,8	0,8	0,8	0,8	0,6	0,6
Kişilər	0,9	0,9	0,9	0,9	0,7	0,7
qadınlar	0,8	0,7	0,7	0,6	0,5	0,5

Mənbə. Azərbaycan rəqəmlərdə.2016 DSK

Statistik məlumatların araşdırılması göstərir ki, qadınlar əksər hallarda aşağı statuslu və az əmək haqqı olan işlərdə çalışırlar. Qadınlar üçün iş yerləri çatışmazlığı bu gün daha çox qadının cəmiyyətdə və ailədəki roluna uyğun olaraq çevik iş yerlərinin (natamam iş günü və iş həftəsi, dəyişkən iş qrafiki, evdə iş və s.) azlığı ilə bağlıdır.

Bu gün məşğulluq sahəsində yaranmış problemlərdən biri də əmək bazarında xarici işçi qüvvəsinin mövcudluğu ilə bağlıdır və şərtlənir. Miqrasiya proseslərinin

genişlənməsi ölkə üçün yeni olan bir sıra məsələlərin həll edilməsini önə çəkmişdir. Azərbaycan Respublikasının bu istiqamətdə dövlət maraqlarının qorunmasını, qeyri – qanuni əmək miqrasiyasının qarşısının alınmasını, belə miqrantların sosial müdafiəsi və onların hüquqlarının mühafizəsi, əmək bazarının maraqlarına uyğun yerli kadrların hazırlanmasını, bazarın tələblərinə uyğun işləmək təcrübəsinin əldə edilməsində xarici əmək miqrasiyasının imkanlarının tam istifadəsini təmin etmək məqsədilə lazım olan tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranmışdır.

Qeyd edək ki, rəsmi statistik məlumatlara əsasən son illərdə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcmi artsa da, Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində azalma müşahidə olmuşdur. Həqiqətən də, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 2012- - ci ildə 25777,8 mln. Dollar olmuşdusa, 2013 – cü ildə bu göstərici 2232,7 mln.dollar artaraq 28010,5 mln.dollara çatmışdır.

Ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi 2013 – cü ildə idxal 10712,5 mln.dollar, ixrac isə 32838,7 mln. Dollar olmuşdusa, bu göstəricilər 2014- - cü ildə müvafiq olaraq 8112,1 mln. Dollar və 28580,0 mln.dollar olmuşdur. Yəni ticarət balansı 22126,2 mln. Dollardan, 20467, 9 mln. dollara qədər aşağı düşmüşdür.

Bu isə onu göstərir ki, Respublika iqtisadiyyatının yüksələn xətlə inkişafını təmin etmək məqsədilə dünya bazarında öz yerini tuta biləcək müasir yeni texnologiyalar əsasında istehsal edilmiş rəqabət qabiliyyətli məhsulların hazırlanması təşkil edilməlidir. Həqiqətən də, müasir dövrdə dünya bazarında öz yerini qoruyub biləcək sənaye məhsulu istehsalı çətin olsa da, digər sahələrdə buna nail olmaq üçün Respublikanın potensial imkanları keyfiyyət qəədərdir. Bu imkanlardan istifadə edilməklə həyata keçirilmiş tədbirlər hesabına bəzi sənaye məhsulları üzrə idxaldan asılılıq azalmış, bir sıra məhsullar üzrə ixrac potensialı formalaşmışdır.

Ölkəmizdə yeni texnoparklar, sənaye klasterləri yaradılır, iri sənaye obyektləri tikilir və bu proses ildən – ilə get – gedə sürətlənir. Metallurgiya kompleksinin tikintisi xüsusi qeyd edilməlidir. Yeni yaradılan bu kompleks Azərbaycan üçün yeni sənaye sahəsi olmasına baxmayaraq onun xammal, resurs

bazası var və ixrac imkanları da mövcuddur. Bu kompleksdə hazırlanan məhsullar Azərbaycanın idxaldan asılılığını xeyli dərəcədə azaldacaqdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafını və investisiya imkanların əsaslanaraq regionların ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qeyri – neft sektorunun inkişafı istiqamətində tədbirlər görülür . Bütün bunlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016- cı il 16 mart tarixli 1897№-li sərəmanı ilə təsdiq edilmiş “milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” ndə öz təsdiqini tapmışdır.

Cədvəl 2.3.

Mülkiyyət növləri üzrə müəssisə, idarə, təşkilatlarda işləyən və fərdi qaydada iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əhalinin bölgüsü (min nəfər)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Məşğul əhali-cəmi	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6
O cümlədən mülkiyyət formaları üzrə dövlət						
Qeyri – dövlət	3186,4	3232,0	3287,6	3351,8	3424,7	3495,5
Onlardan xüsusi	2174,8	2140,8	2176,8	2226,1	2281,4	2295,2
Bələdiyyə	8,0	7,9	7,2	7,2	6,8	6,5
Xarici investisiyalı və birgə müəssisələr	61,3	69,0	87,7	94,0	97,6	93,6
Dinə xidmət edən şəxslər	29,5	28,0	26,3	25,8	24,1	22,7
Sərbəst məşğul əhali	912,8	986,3	989,6	998,7	1014,8	1077,5

Mənbə. Azərbaycan rəqəmlərində.2016 s.31 DSK

Həqiqətən də respublikamızda son illərdə mülkiyyət növləri üzrə müəssisə idarə və təşkilatlarda işləyən və fərdi qaydada iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əhalinin bölgüsü aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Cədvəldən 2.3. göründüyü kimi 2010- cu ildə ölkə üzrə məşğul əhalinin sayı 4329,1 min nəfər olmuşdur. 2016- cı ildə isə məşğulluq səviyyəsi xeyli yüksələrək, yəni 342,5 min nəfər

artaraq 4671,6 nəfərə çatmışdır. 2010 – cu illə müqayisədə 2015 – ci ildə təxminən 8% məşğul əhalinin sayı artmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, dövlət bölməsində işləyənlər 2010- cu illə müqayisədə 2015- ci ildə 2,9%, qeyri – dövlət sektorunda bu göstərici 9,7% yüksəlmişdir. Bu dövrdə sərbəst məşğul olan əhalinin sayı isə 18% artmışdır.

2.2. Respublikamızda əhalinin məşğulluq səviyyəsi və dinamikası.

Respublikamızda əmək potensialından səmərəli istifadə olunmasına, onların məşğulluq səviyyəsi və quruluşunda baş verən müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, əhalinin işlə təmin edilməsi problem hələ də çox mürəkkəb və vacib sosial – iqtisadi vəzifə olaraq qalmaqdadır.

Ölkədə əhalinin məşğulluq səviyyəsi birinci növbədə malik olduğu əmək qabiliyyətli əhalisinin mövcud qanunvericiliy ziddi olmayan, onların hamısının və ya müəyyən bir qisminin cəmiyyət üzvlərinin şəxsi və ictimai tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı olan, onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən hər hansı bir fəaliyyət dairəsində işləməsini, ikincisi isə həmin fəaliyyət dairələrində müxtəlif təbəqələrə sosial qruplara məxsus olan əhalinin iştirakının hansı səviyyədə olmasını xarakterizə edir.

Bildiyimiz kimi, məşğulluq hər bir istehsal üsulunun başlıca iqtisadi münasibətlərini təşkil edən istehsal amillərinin – istehsal vasitələri ilə iş qüvvəsinin birləşməsinin tarixi üsullarının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sosial – iqtisadi prosesdir. O, ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olub, bütün sosial – iqtisadi quruluşlara məxsus olan iqtisadi termindir. Bu ictimai – iqtisadi quruluşlarda cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesində məşğul olmaları əhalinin əmək resurslarına aid hissəsinin önəmli iqtisadi məzmununu təşkil edir. Məcmu iş qüvvəsi istehsal vasitələri ilə birləşməsi prosesində adamların məşğul olmasının maddi zəmini, onun maddi əsası kimi çıxış edir.

İşsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi praktiki olaraq daha çətin,

problemdir, nəinki nəzəri – metodoloji cəhətdən. Belə ki, postsovet ölkələrinin əksəriyyətində məşğulluq orqanlarına müraciət edən, bu xidmətlərdə qeydiyyatdan keçən işsizlər həqiqi işsizlərdən dəfələrlə azdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT)metodikasına əsasən işsizliyin müəyyən edilməsinin, ölçülməsinin iki əsas üsulu vardır: 1) qeydiyyatdan keçən işsizlər haqqında məlumatların toplanması; 2) ev təsərrüfatlarının ümummilli seçmə üsulla tədqiqi. Əsas məqsəd işsizliyin səviyyəsi, dinamikası, strukturu, müddəti və s. Haqqında keyfiyyətli informasiyaların əldə edilməsidir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində qeyd edilən üsullardan hər hansı birinə üstünlük verilir. Belə ki, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Skandinaviya ölkələrində aylıq seçmə üsulundan Qərbi Avropa ölkələrinin çoxunda isə rəsmi qeydiyyat üsulundan istifadə olunur. Hər bir üsulunun özünə məxsus üstünlükləri və nöqsanları mövcuddur. Seçmə üsulu bir statistik metod kimi müəyyən çatışmamazlıqlara (çoxlu maliyyə vəsaiti tələb etməsi, seçmədəki səhvlər və s.) malikdir. Lakin burada geniş əhatəli göstəricilər əldə etmək mümkündür. Rəsmi qeydiyyatda isə informasiyalar natamam olur və məşğulluq orqanlarının səhvləri özünü göstərir. Bu baxımdan işsizlik göstəricilərini daha əhatəli əks etdirmək məqsədilə lazım gəldikdə hər iki üsuldan istifadə etmək məqsədəuyğundur. İşsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi bu səviyyənin özünün aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasına imkan verir:

1. İşsizliyin ən aşağı səviyyəsi;
2. İşsizliyin aşağı səviyyəsi;
3. İşsizliyin yüksək səviyyəsi;
4. İşsizliyin ən yüksək səviyyəsi
5. Əmək bazarında əlverişli vəziyyət;
6. Əmək bazarında gərgin vəziyyət

İşsizlik səviyyəsinin əsas meyarları və onun optimal səviyyəsi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

a) İşsizliyin təbii səviyyəsi BƏT- nin tövsiyyəsinə, beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq 1-3% həddində qəbul olmuş və əmək bazarının normal,

daha doğrusu optimal vəziyyəti kimi qiymətləndirilmişdir.

b) İşsizliyin yol verilən həddi 4-5% bu hədd çərçivəsində iş qüvvəsinin dəyəri aşağı düşsə də, inflyasiya prosesi mövcud olsa belə, müəyyən iqtisadi stabillik bu vəziyyəti nizamlamağa imkan verir.

c) İşsizliyin sosial baxımdan təhlükəli həddə olması. Bu həddə işçi qüvvəsinin idarəolunmaz, hiperinflasiya səciyyə daşır. Bu halda onun qiymətdən düşülməsində kütləvi, başdan – başa işsizliyin olmasında özünü göstərir.

İşsizlik səviyyəsinin aşağıdakı formula vasitəsilə müəyyən etmək olar.

Hal – hazırda işsizliyin səviyyəsi işsizlərin sayının iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayına nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$U_s = \frac{U_{t.e} - M_s}{U_{k\partial} : I}$$

Burada \dot{I}_s - işsizliyin səviyyəsini

$\dot{I}_{t\partial}$ - iqtisadi fəal əhalinin sayını,

M_s – məşğul olanların sayını göstərir.

İşsizliyin səviyyəsini işsizliyin formaları üzrə ayrıldıqda da hesablamaq etmək olar. İşsizlik səviyyəsinin bu cür müəyyən edilməsinin çatışmayan tərəfləri də vardır. Belə ki, iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında məşğulluğun və işsizliyin müxtəlif variantları ola bilər. Belə hesablama qaydası planlı iqtisadiyyat vaxtı əmək ehtiyatlarının sayını müəyyən etmək məqsədi daşımışdır. Odur ki, bir çox ölkələrdə işsizlik səviyyəsi işsizliyin standart əmsalı adlandırılan aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$U_{s\partial} = \frac{U_{\dot{i}s}}{M_{\dot{i}s} + U_{\dot{i}s}} \times 100$$

Burada $\dot{I}_{s\partial}$ - işsizliyin standart əmsalını;

$\dot{I}_{\dot{i}s}$ -İşsizlərin ümumi sayını;

$M_{\dot{i}s}$ - məşğul olanların ümumi sayını göstərir.

Bu əmsal vasitəsilə işçi qüvvəsi təklifinin onun tələbindən artığı və yaxud

təklifin ödənilməsinin səviyyəsini müəyyən etmək olar.

İqtisadi Fəal əhali

Cədvəl 2.4.

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadi fəal əhalinin sayının nəfər ¹⁾	4380,1	4587,4	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3
Kişilər	2268,8	2329,7	2354,7	2395,3	2436,0	2475,7	2510,8
qadınlar	2111,3	2257,7	2271,4	2293,1	2321,8	2365,0	2404,5
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanların cəmi, min nəfər	4062,3	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6
Kişilər	2104,7	2227,4	2250,0	2291,8	2337,5	2376,1	2408,2
qadınlar	1957,6	2101,7	2125,2	2153,5	2183,7	2226,8	2263,4
İşsizlər min nəfər ²⁾	317,8	258,3	250,9	243,1	236,6	237,8	243,7
Kişilər	164,1	102,3	104,7	103,5	98,5	99,6	102,6
qadınlar	153,7	156,0	146,2	138,6	138,1	138,2	141,1
onlardan							
Məşğulluq xidmətləri orqanlarında rəsmi statusu alan şəxslər cəmi nəfər	5 6343	3 8966	3 8330	3 6791	3 6206	2 8690	2 8877
Kişilər	27265	21979	21851	21298	21188	17383	17728
qadınlar	29078	16987	16479	15493	15018	11307	11149
onlardan							
İşsizliyə görə müavinət alanlar – cəmi nəfər	2087	87	1002	934	636	1613	1543
Kişilər	1316	70	671	611	437	1122	1087
qadınlar	771	17	331	323	199	491	456

Mənbə: “Əmək bazarı” – 2016 Statistik məcmuə, səh 22

Dövlət statistika məlumatlarına əsasən, 2014-cü ildə Azərbaycanda 9535,1 min nəfər əhalinin əmək qabiliyyəti yaşda olan hissəsi 6150,3 min nəfər təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli yaşda oləniarm 4840,7 min nəfəri və ya 78,7 faizi iqtisadi cəhətdən fəal əhali təbəqəsidir ki, bunların 2226,8 min nəfəri (48,4%)

qadın, 2376,1 min nəfəri (51,6%) kişi olmaqla, 4602,9 min nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olanıdır. İqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 1178,2 min nəfəri (25,6%) dövlət sektorunda, 3424,7 min nəfəri (74,4%) isə qeyri dövlət sektorunda çalışır.

Qeyri-dövlət sektorunda çalışanlar arasında 998,7 min nəfər sərbəst məşğul əhali qeydə alınmışdır ki, bu da iqtisadiyyatda çalışanların 22,1 faizini təşkil edir. Bununla yanaşı, kənddə torpaq islahatının başa çatması, kənd sakinlərinə torpaq paylarının verilməsi geniş bir əhali təbəqəsi - torpaq sahibləri təbəqəsini yaratmış və özünü məşğulluq əsasında fəaliyyət göstərən aiiə-kəndli təsərrüfatlarının inkişafına təkan verilmişdir. Bütövlükdə, özəl sektorun inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu prosesin inkişafı iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artmasına imkan vermişdir. Son illər Azərbaycan Respublikasında aparılan bazar yönümlü islahatlar və iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri nəticəsində məşğul əhalinin bütün iqtisadi sahələrdə payı xeyli artmışdır.

2015- ci ildə işçi qüvvəsinin hərəkəti

Cədvəl 2.5.

İqtisadi fəaliyyət növləri	İl ərzində işə qəbul edilmiş işçilər	İl ərzində işdən çıxmış işçilər	O cümlədən		
			İşçilərin sayı və ya ştatları ixtisar edilməklə əlaqədar işdən çıxanlar	Öz xahişi ilə işdən çıxanlar	Digər səbəblərə görə
Cəmi	212308	244167	12260	180110	51797
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5895	5549	214	4117	1218
Mədəniyyət sənayesi	2797	3819	424	2377	1018
Emal sənayesi	20668	26504	642	20783	5079
Tikinti	29587	45421	1126	34427	9868
Ticarət nəqliyyat vasitələrinin təmiri	67234	62489	3745	48782	9962
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	8694	13012	1307	9362	2343

Turislərin yerləşdirilməsi və ictimai iəşə	8194	9924	325	7347	2252
İnformasiya və rabitə	2698	2993	135	2515	343
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	5531	6413	280	5073	1060
Daşınmaz əmlak əlaqədar əməliyyatlar	3047	2219	333	1678	208
Peşə elmi və texniki fəaliyyət	9791	10324	348	8288	1688
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	4939	6319	173	4502	1644
Təhsil	9410	9365	290	5497	3578
Əhaliyyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	6848	7021	189	4865	1967
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi.	3626	3572	194	3144	234

Mənbə: “Əmək bazarı” – 2016 Statistik məcmuə

Yeni bazar münasibətlərinin formalaşması Respublikanın regionlarını əhalisinin strukturunda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri onların, bilik və peşə səviyyəsinin kənd yerlərinin mövcud istehsal mexanizmi səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasını, işçi qüvvəsinə olan tələbin və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsini aktual problemlərdən biri kimi qarşıya qoymuşdur.

Əhalinin təkrar istehsal səviyyəsi iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan müasir dövrdə reüspublikada kənd əmək bazarının formalaşması inkişafı və ixtisaslı kadrlardan səmərəli istifadə olunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yeni iqtisadi münasibətlər sisteminə keçidlə bağlı əmək ehtiyatlarının kənd təsərrüfatında optimal məşğulluğun təmin edilməsinə müxtəlif amillər təsir etmişdir. Belə ki, hər hansı sahədə baş verən inkişafın tərəqqi ilk növbədə sağlam iqtisadi münasibətlər sisteminə əsaslanır. Bunun da əsasını səmərəli məşğulluq təşkil edir. Ancaq son illərdə bu sahədə bir qeyri – müəyyənlik yaranmış və nəticədə əmək və kapital arasındakı ziddiyət, əmək resurslarının idarə olunmasına da təsir etmişdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının strukturundakı dəyişikliklər,

əhalinin miqrasiyası, onun təbii hərəkəti, siyasi vəziyyətlə bağlı köçkünlərin və qaçqınların respublikaya gəlməsi və s. amilləri qeyd etmək olar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, yeni bazar münasibətləri şəraitində tək cə əmək məhsulları deyil, onları yaradan iş qüvvəsi də bazar vasitəsilə reallaşır. Bu tələbin ödənilməsi işçi qüvvəsinin keyfiyyət, peşə - ixtisas səviyyəsi baxımından mövcud iş yerlərinin xarakter və səviyyəsinə cavab verməlidir.

Son illərdə mülkiyyətin təşkilati – hüquqi forma dəyişikliyi, ölkədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi və başqa ölkələrlə normal əlaqələrin yaradılması xarici sərmayələrin cəlb edilməsi və onlar təminat verilməsi, sağlam investisiya mühitinin və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, bu istiqamətdə və məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkənin sosial- iqtisadi inkişafında yeni dövr olmaqla böyük əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin kənd təsərrüfatında da mühüm sosial – iqtisadi dəyişikliklər baş vermişdir.

Kənd əmək bazarının formalaşmasının mühüm cəhətlərindən biri aqrar bölmə üzrə kadrların hazırlanmasıdır. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ölkəsi olduğunu nəzərə alaraq bu sahədə daha ciddi işlərin görülməsi gərəkdir. Lakin son illərdə bir tərəfdən regionlarda yaranmış sosial – iqtisadi çətinliklər, digər tərəfdən də bu sahə üzrə kadrların hazırlığının aşağı düşməsi kənd əmək bazarının inkişafını çətinləşdirmişdir.

Regionlarda əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması üzrə kompleks proqram hazırlanmalı, bölgü, yenidən bölgü və istifadə olunma mərhələləri proqramda öz əksini tapmalıdır. Burada əsas məqsəd qarşıya qoyulmuş mərhələdə regionun əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin yaxşılaşdırılması və onların perspektivini müəyyənləşdirmək olmalıdır. İş yerlərinin sayı və kadrlara tələb arasında proporsional tarazlıq yaradılmalıdır. Əmək resurslarının bölgüsü, onların formalaşması və istifadəsi arasında birləşdirici amillər dəqiqləşdirilməsi və özündə əmək resurslarının hərəkət dinamikasını əks etdirməlidir.

Azərbaycan Respublikasında işsizlik probleminin tədqiqi ilə əlaqədar araşdırmaların nəticələrinə əsasən işsizliyin iqtisadi nəticələri ilə bərabər onun

sosial – psixoloji və mənəvi nəticələrini, ictimai dəyərlərə və vətəndaşların həyat maraqlarına mənfi təsirini də diqqətdə saxlamaq lazımdır. Məcburi olaraq, öz potensialından qabiliyyətindən bacarıqlarından yararlanma bilməyən əhalinin həyatında müəyyən depressiya halları yaranır, onların praktiki vərdişləri itir, ixtisas səviyyəsi aşağı düşür. Bunlar da bir sıra sosial problemlərin (cinayətkarlıq, ailə dağılması və s) yaranmasına səbəb olur, cəmiyyətin mənəvi – fiziki sağlamlığına ciddi zərbədir. Ölkəmizin iqtisadiyyatının bazar münasibətləri keçməsi, əmək bazarının təşəkkül tapması və inkişafı əmək resurslarında istifadə probleminin kəskinləşməsi və nəticədə işsizliyin artması ilə nəticələnir. İşsizlik probleminin kəskinləşməsinin vətəndaşların xüsusən də gənclərin işlə təmin olunma səviyyəsinin aşağı düşməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Müasir dövrdə gənclərin səmərəli işə düzəlməsinə əngəl olan səbəblər əsasən bunlardır:

- a) Təhsil müəssisələri ilə əmək bazarı arasında qarşılıqlı əlaqə yarada bilən mexanizmin zəif olması.
- b) əksər məzunlarda özünə realizə edə bilmə qabiliyyətinin formalaşmaması;
- c) işə götürənlərin tələb etdikləri təcrübə və peşəkarlığın gənc məzunlarda kifayət qədər olmaması və s.

Gənclərin əmək bazarında özünü realizə edə bilməməsi hesabına yara biləcək problemin qarşısını alınması ilə bağlı müvafiq məqsədli proqramlar işlənib hazırlanmalı, gənc məzunların işə düzəlmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə ki, səmərəli məşğulluq - əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin, əhalinin həyat səviyyəsi ilə ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsini şərtidir.

Respublikamızda işsizliyin sosial – iqtisadi nəticələrinin tədqiqi həm nəzəri, həm də çox böyük təcrübəvi əhəmiyyəti olan məsələdir. İşsizliyin bu sosial nəticələrinin intensivliyi və onların nisbəti işsizliyin miqyasından, onun səviyyəsinin “təbii”, “normal” və “sosial – yolvermə” səviyyəsindən, regional xüsusiyyətlərindən və işsizlik formalarından bilavasitə asılıdır.

İşsizlik nəticədə yoxsulluğa və aztəminatlılığa şərait yaradır. İşsizlik, habelə müxtəlif münafişənin yaranmasına səbəb olur, dövlət və ictimai təşkilatları olan inamı azaldır, sosial – mənəvi sağlamlığa mənfi təsir göstərir. İşsizliklə mübarizə günün ən mühüm problemlərindən biridir. Bu səbəbdən də hazırda ölkəmizdə mövcud olan işsizliyin azaldılması ilə bağlı dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin uğurla aparılması dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin diqqət mərkəzindədir.

Məşğulluq sahəsində dövlət proqramının və məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində gənclər arasında işsizliyin aşağı salınması üçün yeni iş yerlərinin açılması ilə bərabər peşə hazırlığı və yenidən hazırlıq sisteminin, həmçinin natamam və qismən məşğulluq formalarının, iş rejimlərinin və s. inkişafı da nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizdə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də gənc əmək resurslarının vaxtında və keyfiyyətlə əmək fəaliyyətinə hazırlanması onların bölüşdürülməsi və istifadə edilməsindən ibarətdir.

Respublikamızda ümumilikdə əhali arasında gənc əmək resurslarının payı təqribən 26,1 faiz, iqtisadiyyatın müxtəlif sahə və dairələrində çalışanlar arasında isə 30,7 faiz təşkil edir. Aparılan araşdırmalara göstərir ki, iqtisadiyyatda işləyən əhalinin tərkibində ayrı – ayrı yaş qruplarından olan gənc əmək ehtiyatlarının xüsusi çəkisi təqribən belədir:

- 1) 16-19 yaşda olanlar: 4,0 faiz;
- 2) 20-24 yaşda olanlar: 11,3 faiz
- 3) 25-29 yaşda olanlar: 15,4 faiz

25-29 yaşda olan gənclərin digər yaş qruplarından fərqli olaraq, iqtisadi fəaliyyət sahələrində daha yüksək məşğulluğu onunla bağlıdır ki, bu yaşlardan olan əhali müəyyən təhsil, ixtisas və peşə əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın konkret sahəsində nisbətən daha tez əməyə uyğunlaşır. Eyni zamanda 16-19 və 20-24

yaşında onların xalq təderrüfatında məşğulluğun nisbətən aşağı göstəricilərlə səciyyələnməsi isə onunla bağlıdır ki, bu yaşlara mənsub olan əksər gənclər istehsalatdan ayrılmaq şərti ilə təhsillərini davam etdirir, bir qismi isə (kişi cinsindən olan gənclər) Konstitusiyaya uyğun sürətdə respublikamızın Silahlı Qüvvələrində hərbi qulluq keçirlər. (7,3)

2.3. Əmək bazarının insan resurslarının idarə edilməsində rolu..

İnsan resurslarının idarə edilməsində əmək bazarına kompleks qaydada yanaşmanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sanki əmək bazarının insan resurslarının idarə edilməsi ilə birbaşa əlaqəsi hiss edilməsi də, insan resursları əmək bazarının obyektinə və subyektinə, ona təsiretmə istiqamətində bazar modeli şəraitində mühüm rola malikdir. Həqiqətdə əmək bazarına çıxış, orda mövcud olan rəqabətə davamlı olmaq, eyni zamanda əmək bazarının rəqabət mexanizmindən, bazar subyektindən və əmək bazarının təşkilindən bilavasitə asılıdır. Burada əmək bazarının strukturu fəaliyyət göstərmə forması onun infrastrukturunu və funksiyaları, işçi qüvvəsinin işə cəlb edilməsində, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında təhsil müəssisələri, kadr hazırlığı ocaqları peşə meyilli və peşə seçmə təşkilatları, əmək birjalrı, dövlət və qeyri – dövlət məşğulluq mərkəzləri və s. çox böyük rol oynayır. Əmək bazarının infrastrukturunu kadrların hərəkəti, bazarının fəaliyyəti ilə məşğul olan bir sıra strukturların məcmuu sistemindən ibarətdir. Əmək bazarı infrastrukturunun funksiyaları konkret olaraq bunlardır.

- İşə götürənlə işçi qüvvəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nizamlanması;
- İşə götürənin işçilərə məlumat informasiya xidmətinin göstərilməsi;
- Əmək bazarı ilə əlaqədar olan informasiyaların toplanması, təhlili və proqnozlaşdırılması;
- Əhali məşğulluğunun genişləndirilməsi
- İşsiz əhəlinin sosial və maddi təminatının təmin edilməsi;
- Yeni iş yerlərinin açılmasına təsir göstərmə;

- Peşəyönümlü işlərin aparılması, treninqlərin təşkili, ixtisasın artırılması işlərinin təşkili edilməsi.

Yuxarıda qeyd edilənlər xeyli dərəcədə məşğulluq mərkəzləri və xidmətləri boş iş yerləri yarmarkası, əmək birjalari ilə bilavasitə əlaqədardır. Əmək yarmarkaları iş axtaranların işə götürənlərlə əlaqələrinin yaradılmasında, onlar arasında müvafiq müqavilənin bağlanmasında mühüm rol oynayır. Görkəmli iqtisadçı – alim prof.T.Ə.Quliyev yazır:

“Əmək bazarında ən başlıca məsələ əmək bazarı strukturunun, məşğulluq şəraitinin konyukturasının əmək bazarının seqmentləşdirilməsində, ayrı –ayrı tematik problemlər üzrə informasiya mənbələrinin müəyyən edilməsi, məşğulluq şəraiti strukturunun (iqtisadi blok, sosial blok, peşə - ixtisas bloku, konyuktura şəraiti, aqrar sahələrin cəlbədicilik səviyyəsi, əmək bazarının seqmentləşdirilməsi) sistemli qaydada təhlil edilməsidir” (11. səh 211)

Başqa bazarlar sistemində əmək bazarı aparıcı mövqeyə malikdir. Əmək bazarı olmadan nə mikro (firmadaxili) və nə də makroiqtisadi problemləri həll etmək olar. Əhalinin zəruri sosial – iqtisadi problemləri olan əmək haqqı, stimullaşdırma, təhsilə çəkilən sərmayə, əməyin digər sosial məsələləri, habelə inflyasiya əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, gəlirləri, yığıcı və s. kimi mikro problemlər istər – istəməz əmək bazarı baxımından araşdırılır, öyrənilir və həll yolları axtarılır.

Əmək bazarı tələb, təklif qanununun məqsədinə, formalaşma prinsiplərinə tabe olmaqla digər əmtəə bazarlarından bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Əmək bazarında ancaq makroiqtisadi və mikroiqtisadi təbzinlənmə amillərindən deyil, həmçinin sosial və sosial – psixoloji faktorlardan da istifadə olunur. Eyni zamanda iş qüvvəsinin qiyməti kimi əmək haqqı heç də həmişə başlıca rol oynamır. Real iqtisadi həyatda əmək bazarının dinamikasına bir çox amillər təsir edir. İşçi qüvvəsinə olan təklif birinci növbədə demoqrafik amillər olan doğumun səviyyəsi, əmək qabiliyyətli əhalinin artım tempi əhalinin orta yaş həddi və s. əmək bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İşçi qüvvəsi bazarına əmək bazarının dinamikasını xarakterizə edən demoqrafik amillərlə bərabər əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadi fəallıq dərəcəsi də

mühüm təsir göstərir. Bu göstərici cəmi məşğul və işsiz əhalinin əmək qabiliyyətli hissəsinin ümumi sayına olan nisbəti ilə müəyyən edilir. 1995 – ci ildə ölkəmizdə iqtisadi fəal əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda olan hissəsinin cəmində xüsusi çəkisi 70,9% olduğu halda 2013- cü ildə bu göstərici 78, 1% 2015-ci ildə isə 79,3% təşkil etmişdir.

İşçi qüvvəsinin dinamikasına eyni zamanda miqrasiya prosesləri də güclü təsir edir. Məşğulluğun dinamikasına tələb baxımından təsir edən başlıca amillərə iqtisadi konyukturanın vəziyyəti, iqtisadi proseslər və geniş təkrar istehsalın fazaları aid edilə bilər. Qeyd edilən bu amillərlə yanaşı işçi qüvvəsinə olan tələbata elmi – texniki tərəqqi də təsir edir.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda çox vaxt nəzəri cəhətdən əmək bazarının ikili xarakterə malik olmasından bəhs edilir. Bazar münasibətləri şəraitində iş qüvvəsinin belə bir xarakterik xüsusiyyəti əsas götürülür ki, əmək bazarında iş qüvvəsi bir tərəfdən istehsalın mühüm amili olmaqla əmtəə kimi, digər tərəfdən əmək münasibətləri sisteminin subyekti kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsi yüksək ixtisaslı mütəxəsisləri, bütün təbəqələrdən olan inzibati idarəetmə işçilərini əhatə edir. Bu kateqoriyadan olan işçi qüvvəsinin yüksək əmək haqqı əldə edən qrupları yüksək ixtisas səviyyəsinə və etibarlı məşğulluq təminatına malikdir. Həmçinin əmək bazarının bu seqmentinə texniklər, inzibati köməkçi heyət və orta ixtisaslı işçiləri əhatə edən iş yerləri də aiddir. Digər əmək bazarına isə xüsusi hazırlıq və hər hansı ixtisas tələb etməyən iş yerləri daxildir. Buraya xidmət işçiləri, ixtisassız gəhlələr və aşağı kateqoriyadan olan qulluqçular aiddir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının seqmentləşməsinin yeni istiqaməti formalaşmağa başlamışdır ki, onun da əsasını işçi qüvvəsinin qarışıq peşəkar sahələrə ayrılması təşkil edir. Bu seqmentlərə istehsalın daha çox elmtutumlu sahələrini əhatə edən əmək bazarının, iqtisadiyyatın zəif inkişaf etmiş sahələrini əhatə edən əmək bazarını şamil etmək olar.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, əmək münasibətlərinin təkmil xarakter daşması, mütəşəkkil əmək bazarının formalaşması bazar münasibətləri şəraitində

cəmiyyətdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasında və məşğulluğun təmin edilməsində müsbət rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması, onun hüquqi, təşkilati və iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi həm bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, həm də əhalinin təminatlı iş yerlərilə olunması baxımından həlli zəruri olan problemlərdəndir.

Müasir şəraitdə əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi iqtisadi, inzibati, qanunvericilik, təşkilati və s. tədbirlərin kompleks sistemini özündə əks etdirir.

Dövlət əmək bazarında nəzərə çarpacaq dərəcədə vasitəçi və yardımçı funksiyalar yerinə yetirmişdir. O, iş yerlərinin tapılması və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı ümumilli proqramların hazırlanmasında fəal rol oynayır.

Əmək bazarının tənzimlənməsi sistemində bazar iqtisadi mexanizminin ən mühüm ünsürü kimi əmək birjaları mühüm yer tutur. Əmək birjaları işsizlərin qeydiyyatını, əmək bazarında iş qüvvəsinin sərbəst alqı – satqısını və işçi ilə işəgötürən arasında vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirən xüsusi qrupları özündə birləşdirir. Əgər ölkələrdə əmək birjaları dövlətin himayəsində olmaqla öz fəaliyyətlərini və ona oxşar dövlət qruplarının rəhbərliyi altında həyata keçirirlər. Eyni zamanda əmək bazarında dövlət məşğulluq xidmətindən başqa yüksək səmərəli fəaliyyət göstərən bir sıra xüsusi vasitəçilik firmaları da mövcuddur. Məsələn. ABŞ – da 15 minə yaxın belə firma fəaliyyət göstərir.

Əmək birjalarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri bunlardır: 1) işsizlərin qeydiyyatı; 2) boş və sərbəst iş yerlərinin qeydiyyatı; 3) işsizlərin, iş tapmaq arzusunda olanların və digər şəxslərin işə düzəlməsi; 4) əmək bazarının konyunkturunun öyrənilməsi və informasiya təqdimatı; 5) iş tapmaq arzusunda olanlar və digər şəxslərlə test sorğusunun aparılması; 6) işsizlərin peşə yönümünün dəyişdirilməsi və yenidən hazırlanması; 7) müavinətlərin ödənilməsi və s.

Hazırkı şəraitdə işçilərin işlə təmin edilməsində Dövlət Məşğulluq xidmətinin rolu çox böyükdür. Dövlət məşğulluq Mərkəzlərinin vəzifələrinə daxildir: 1) işsizlərə və digər şəxslərə iş tapmasında vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi, 2) iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin öyrənilməsi, 3) tələb olunan peşə və ixtisaslar barədə informasiyalar əldə edilməsi, 4) gənclərin peşə

yönümünün dəyişdirilməsi. Fransa, Böyük Britaniya və İtaliyada kimi dövlət əmək birjaları işsizlərin qeydiyyatını aparır və işsizliyə görə müavinət ödəyir. Əmək birjaları tərəfindən təklif edilən işdən imtina edildikdə işsizlərə müavinət verilmir.

İnkişaf etmiş ölkələrin bu sahədə zəngin təcrübəsi bardır. Belə ki, Fransada bu sahədə məşğulluq üzrə milli agentlik fəaliyyət göstərir ki, bu agentlik 1967 – ci ildə yaranmış və Əmək və Məşğulluq Nazirliyinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Bu xidmətin əsas funksiyaları bunlardır:

İş axtaranlara, təhsilə və təlimə ehtiyacı olanlara, həmçinin işəgötürən iş qüvvəsinin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı köməklik göstərmək;

Məşğulluğu yüksəltmək məqsədilə əmək ehtiyatlarının coğrafi və peşəkar mobilliyinin təmin edilməsində, iş qüvvəsinin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı tədbirlərdə iştirak etmək.

Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün agentlik kadrların hazırlanması, peşə yönümünün dəyişdirilməsi, ixtisasın yüksəldilməsi və kadrların yenidən hazırlanması ilə bağlı kontraktlar bağlayır. Agentlik iş axtarılması, peşə yönümünün dəyişdirilməsi, peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası ilə bağlı seminarlar treninqlər keçirir.

Dövlət əmək birjası ilə yanaşı əmək bazarında vasitəçilik funksiyaları yerinə yetirən xüsusi agentliklərdə fəaliyyət göstərir. Əmək birjalarının fəaliyyət əmək bazarındakı vəziyyətə heç də birbaşa təsir göstərmir. Belə ki, əmək birjalarına boş yerləri ilə bağlı informasiya vermək sahibkarlar üçün məcburi deyildir. Müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti iş axtarmaq üçün əmək birjalarının xidmətindən istifadə etmədən birbaşa müəssisələrin insan resursları şöbəsinə müraciət edirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasında qarşıda duran ən vacib vəzifələrdən biri əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək resurslarının işlə təmin edilməsidir.

Bazar iqtisadi sistemi şəraitində gizli işsizlik ciddi problemə çevrildiyinə görə, bu işsizlik forması daha kütləvi xarakter almışdır. Bir qism iqtisadçılar gizli

işsizliyi “məcburi, qismən məşğulluq”, “qismən işsizlik” “natamam məşğulluq” kimi qiymətləndirilir və bu əmək bazarının çevikliyi ilə əlaqələndirilir, eyniləşdirilir, həqiqətdə isə gizli işsizlik daha çox əməyin səmərəsiz istifadə edilməsində özünü göstərir. İş qüvvəsindən səmərəsiz istifadə olunması aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. Diplomlu mütəxəssislərin fəhlə kimi işləməsi;
2. Öz ixtisasında işləməyən mütəxəssislərin xüsusi çəkisi;
3. Diplomlu mütəxəssislərin əldə etdikləri ixtisasdən aşağı səviyyədə işlərdə işləmələri;
4. Mütəxəssislərin vəzifə ştatlarının ixtisar olunma səviyyəsi miqyası;
5. Xüsusilə dövlət müəssisələrində tələbatdan artıq işçi qüvvəsinin saxlanılması göstərilən neqativ hallar indi ayrı – ayrı peşələr üzrə (inşaatçı arqonom, zootexnik və s.) daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

XX əsrin axırlarında başlayaraq təcrübəsində əmək bazarının tənzimlənməsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu da bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə neokonservatizm nəzəri konsepsiyasının iqtisadiyyatda tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Neokonservatorların nəzəri konsepsiyasının iqtisadiyyatda tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Neokonservatorların nəzəri düşüncələrindən belə qənaətə gəlmək olar ki, əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi nəticəsində, o çevikliyi itirir və öz bazar formasından çıxır. Odur ki, əmək bazarı üçün daha çox xroniki qeyri – tarazlıqlar xarakterikdir.

Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində işsizliyin sosial – iqtisadi mahiyyətini araşdırılaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, bu meyilləri əslində sistemin xarakterik cəhətlərindən biri hesab edilir və iqtisadi fəraları xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onun səviyyəsi də dəyişir. İşsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi bütün hallarda sosial – iqtisadi inkişafın dinamikasından və eləcə də bazar infrastrukturlarının inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Həmçinin işçilərin peşə yönümünün dəyişdirilməsi, ixtisaslarının artırılması və kadrların yenidən hazırlanması da işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ölkəmizin

regionlarda davamlı olaraq əmək yarmarkalarının keçirilməsi və ən başlıcası həyata keçirilən məqsədli dövlət proqramları işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına öz təsirini göstərmişdir. Müasir dövrdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması sosial – iqtisadi mexanizmlərlə sıx əlaqədardır ki, bu mexanizmlərin də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

İşsizlik iqtisadi sistemin təbiətində və iqtisadi inkişafın strukturunda mövcud olan uyğunsuzluqlar nəticəsində özünü təzahür etdirir. Bu tendensiya birinci növbədə cəmiyyətdə hər bir fərdin həyata səviyyəsinə və gəlirlərinə təsir göstərir. Ölkənin əmək qabiliyyətli hissəsi etibarlı məşğulluq imkanları əldə edə bilmədiyi, və ya çalışdıqları iş yerlərindən təminatlı gəlirlər əldə edə bilmədikləri halda potensial işsizlər ordusuna qoşulur. Bütün bunlar o deməkdir ki, işsizliyin səviyyəsinin dəyişilməsində, eləcə də cəmiyyətdə etibarlı məşğulluğun təmin edilməsində əmək haqqı və gəlirlər mexanizmi mühüm vasitələrdən biri hesab olunur.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında işsizliyin səviyyəsinə təsir edən başlıca amilləri aşağıdakıları hesab etmək olar. 1) demografik amillər 2) bazar infrastrukturlarının inkişafı amilləri. 3) sosial – iqtisadi amillər 4) konyuktur amillər. Demografik amillər əsas etibarilə iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalı ilə sıx bağlıdır. İqtisadi və sosial amillər əksər hallarda dövlətin iqtisadi və sosial siyasəti ilə birbaşa bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin səviyyəsinə təsir göstərən konyuktur amilləri iqtisadiyyatın qlobalaşması nəticəsində təzahür edir və milli iqtisadiyyatın beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyası ilə bilavasitə əlaqədardır.

Doğrudan da işsizlik bazar iqtisadiyyatına xarakterik olan mühüm cəhətlərdən biridir. Cəmiyyətin inkişaf müxtəlif dövrlərində olduğu kimi, XXI əsrdə də işsizlik bəşəriyyət üçün həlli vacib olan ən mühüm problemlərdən hesab edilir. İşsizlik iqtisadi problem olmaqla bərabər həm də sosial bir problemdir. İşsizlik sosial bir problem kimi isə həyat tərzini, yaşayış imkanlarını zəiflədir və çətinləşdirir.

İşsizlik əmək qabiliyyətinə malik olan insanların bir qisminin iş tapa bilməməsi və bunun nəticəsində işsiz qalmasıdır. İşsizliyin əsas nəticəsi buraxılmayan məhsuldur. Həqiqətən işsizlik cəmiyyətin potensial istehsal imkanlarının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərir, ona maneçilik törədir.

Vacib iqtisadi problem kimi işsizlik əsasən iqtisadi böhranlar və tsiklər dövründə baş verir. İqtisadiyyatın zəifləməsinin və tənəzzülə uğramasının əsas səbəblərindən biri də məhz kütləvi işsizlikdir. İşsizlik bazarda iş qüvvəsinə olan tələblə iş qüvvəsi arasında olan təklif nəticəsində təzahür edir. Müasir dövrdə elmi – texniki tərəqqinin istehsalata tətbiqi nəticəsində əl əməyinə olan tələbat xeyli azalmışdır. Yeni texnika və texnologiya əməyin mürəkkəbliyinə keyfiyyətinə təsir edir. İstehsala tətbiq edilən istehsal vasitələrinin kütləsi artır, işçi qüvvəsindən istifadə nisbətən azalır.

Ölkəmizin bazar iqtisadi münasibətləri sistemində keçməsi cəmiyyət həyatının digər sahələrində olduğu kimi əhalinin məşğulluğu və onun həll edilməsi mexanizmi sahəsində də bir çox yeni və mürəkkəb sosial – iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi problemlərin tədqiq edilməsi və öyrənilməsi onlara tamamilə yeni nəzəri metodoloji aspektlərdən və formalaşmaqda olan əmək bazarının qanunları və tələbləri baxımından yanaşmasını zəruri edir. Məsələ burdadır ki, keçmiş SSRİ – nin sosial – iqtisadi ədəbiyyatlarında və dövlət sənədlərində iyirminci əsrin 30-cu illərində etibarən işsizliyin sosial bir bəla kimi ləğv edildiyi və məşğulluq probleminin birdəfəlik həll olunduğu bütün dünyaya bəyan edilməlidir. “İş qüvvəsi əmtəəsi”, “əmək bazarı” və “işsizlik” terminlərinin isə kapitalizm cəmiyyətinə məxsus hadisələr olduğu göstərilirdi.

Hazırda Azərbaycanın milli dövlətçilik mənafeyinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi digər faktorlarla yanaşı, eyni zamanda onun başlıca məhsuldar qüvvələrini təşkil edən əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Odur ki, respublikamızda əhalinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşunda indi və gələcəkdə baş verəcək dəyişikliklərin öyrənilib aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi nəticəsində onların

təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilib hazırlanmasının necə böyük elmi – praktiki əhəmiyyətinə malik olduğunu başa düşmək olar. Çünki müasir şəraitdə Respublika iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib faktorlarından biri, ən mühüm ölkəmizdə mövcud olan əmək ehtiyatlarından ilk növbədə onun ən məhsuldar hissəsini təşkil edən əmək qabiliyyətli əhalinin əməyindən daha düzgün və effektiv istifadə edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev, “Yeni əsr və üçüncü minillik” münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətlərində XX əsrin 70-80 – cı illərində Azərbaycanda görülən quruculuq işlərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, həmin dövrdə “Respublikanın ən kəskin problemlərindən biri əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi idi”.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçməkdə əsas məqsədlərdən biri də istehsalın intensivləşdirilməsi, hər bir insanın malik olduğu potensial imkanlardan səmərəli istifadə etməklə əhalinin həyat səviyyəsinin və onun keyfiyyətini yüksəlməkdən ibarət olmuşdur. Oudur ki, əmək potensialından səmərəli istifadənin mexanizmi olmadan bazar iqtisadiyyatına keçidin sosial – iqtisadi, siyasi və demoqrafik vəzifələri həll etmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə ilk növbədə iqtisadiyyatdakı gerilik bazar mexanizminin, və əmək bazarının az səmərəli olması ilə xarakterizə olunur. Buna uyğun olaraq bazar iqtisadiyyat sistemində keçən ölkələrin qarşısında iki vəzifə durur:

- 1) Məşğulluğun optimallaşdırılması prosesində dövlət tənzimlənməsinin rolunun artırılması;
- 2) İşçi qüvvəsinin artıq olduğu bölgələrdən və sahələrdən onun az olduğu ərazilərə və sahələrə axımının stimullaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional əmək bazarının formalaşması və inkişafı ayrı – ayrı ərazilərdə əhalinin səmərəli məşğulluğunun nizmalanması aləti olmaqla uzun və çətin bir prosesdir. Bu son illərdə əmək ehtiyatlarının sürətlə artdığı respublikamız üçün, xüsusilə onun əhalisinin və əmək ehtiyatlarının sürətlə artdığı regionları üçün əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə Respublikamızda və onun əksər

regionlarda yaxın 15-20 il ərzində əhalinin və əmək resurslarının artım tempi indikinə nisbətən müəyyən dərəcədə azalsa da, onların sayı xeyli çox olacaqdır. Odur ki, həmin əmək ehtiyatlarının əmək prosesinə cəlb edilməsi və onların əməyindən səmərəli istifadə edilməsi dövlət səviyyəsində əlavə tədbirlərin yerinə yetirilməsini zərurətə çeciriləcəkdir.

III Fəsil. Azərbaycanada əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətləri.

3.1. Əmək bazarının təhsil sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əsas aspektləri.

İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrində sosial – iqtisadi inkişafı üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsidir. Səmərəli məşğulluğun təmin edilməsində vətəndaşları fəal əmək fəaliyyətinə hazırlayan təhsil sisteminin dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar münasibətləri şəraitində təhsil sistemi əmək bazarının tələblərinə cavab verməlidir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın peşəkar kadrlara olan tələbatı ilə peşə hazırlığının miqyas və istiqamətləri arasında kompleks uyğunlaşma mexanizminin yaradılması daha da aktuallaşır.

Əmək bazarı sosial – iqtisadi inkişaf səviyyəsini və burada iştirak edən aşağıdakı subyektlər arasında əldə olunmuş maraqlar balansını əks etdirir: 1) işçi qüvvəsinə tələbatdan çıxış edərək əmək bazarında tələbi formalaşdırılan işəgötürənlər; 2) işçilər, yəni əmək fəaliyyətinə qabiliyyəti olan əhalinin sayından çıxış edərək əmək bazarında təklifi formalaşdırılan əmək ehtiyatları; 3) işəgötürənlərlə işçilər arasında vasitəçi kimi çıxış edərək əmək bazarında tələblə təklif arasında tarazlığın təmin olunmasına yardım edən dövlət, həmkarlar ittifaqı və vasitəçi institutlar (məşğulluq xidməti, əmək birjası və s.). Əmək bazarını işəgötürənlərlə işçilərin işə götürülmə şərtləri, əmək haqqı, sosial ödəmələr və imtiyazlar, əmək şəraiti haqqında razılaşdıqları yer və s.

Odur ki, Əmək bazarında insan resursları tələb və təklif münasibətlərinə daxil olurlar və təbii ki, onların arasında rəqabət yaranır.

Əmək bazarının konkret sahəsində əməyə olan tələb müəyyən qiymətə alına bilən əməyin miqdarını ifadə edir. Əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələb iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq işəgötürənə lazım olan işçilərlə müəyyən

olunur. Əməyə olan tələbin həcmi fəaliyyətdə olan və yeni yaradılan müəssisələrdə, şirkətlərdə, firmalarda mövcud olan boş iş yerləri, habelə işəgötürəni qane etməyən işçilər tərəfindən tutulmuş və bu səbəbdən həmin yerə başqa işçi axtarılan iş yerlərinin sayı ilə müəyyən olunur.

İşçi qüvvəsinə tələbatın quruluşu əməyin konkret növləri üzrə müəyyən olunur. Tələbatın strukturunu işçi qüvvəsinin peşə - ixtisas səviyyəsi nöqtəyi – nəzərindən aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) yüksək ixtisaslı işçilərə, 2) orta ixtisaslı işçilərə, 3) aşağı ixtisaslı işçilərə və 4) ixtisasız işçilərə olan tələbat.

İşçi qüvvəsinin tələb və təklif arasında münasibət əmək bazarının konyukturunu müəyyən edir ki, bu da üç tipdə ola bilər; 1) tarazlıq, əməyə olan tələb həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından onun təklifinə müvafiq olur; 2) əmək qıtlığı, əmək bazarında müəyyən keyfiyyətli əməyə olan təklif çatışmamazlığı mövcuddur, 3) əmək artıqlığı, əmək bazarında çoxlu işsizlər və müəyyən keyfiyyətli əmək təklifinin artıqlığı müşahidə olunur. Əməyin konyukturunun hər bir tipi bu və ya digər regiona peşə və ixtisasa və əməyin tətbiqi sferasına aid olmaqla, nəticədə ölkənin ümumi əmək bazarına təşkil edir.

Əmək bazarında hər bir işçidən rəqabət qabiliyyətli peşə - ixtisas səviyyəsi, peşə təliminə, ixtisasın artırılmasına ixtisasın və iş yerinin dəyişdirilməsinə hazır və qadir olmaq tələb olunur. Yalnız əmək, sosial və ərazi mobilliyinin yüksək səviyyəsi işçiyə imkan verir ki, əmək bazarında öz rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etsin.

Ölkəmizdə orta ixtisas müəssisələrində hazırlanan tələbələrin sayı, əhalinin 10000 min nəfərinə düşən tələbələrin sayı, bu müəssisələrdə çalışan professor müəllim heyətinin sayı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 3.1.

Orta ixtisas təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə)

	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı cəmi	62	59	59	58	61	61
O cümlədən dövlət	58	58	58	57	60	60

Qeyri – dövlət	4	1	1	1	1	1
Tələbələrin sayı – cəmi, nəfər	53451	54454	54954	63273	60478	56427
O cümlədən dövlət	51681	53236	54435	61164	57749	53564
Onlardan təhsil alma formaları üzrə əyani						
qiyabi	10203	10979	11252	11911	10195	7369
Qeyri – dövlət	1770	1220	1519	2109	2729	2863
Onlardan təhsil alma formaları üzrə əyani						
qiyabi	514	402	415	419	569	599
Əhalinin hər 10000 nəfərinə hesabı ilə tələbələrin sayı	59	60	61	67	64	59
Onlardan dövlət	57	58	59	65	61	56
Tələbələrin ümumi sayından qadınlar nəfər						
Faizlə	66,2	65,8	66,3	67,1	67,4	66,7
Orta ixtisas təhsil müəssisələrində professor – müəllim heyətinin sayı (əsas heyət) – cəmi, nəfər	7126	6639	6260	6096	6008	6196
o cümlədən dövlət	6998	6536	6138	5959	5859	5956
Qeyri dövlət	128	103	122	137	149	240

Mənbə. Azərbaycan rəqəmlərdə, 2016, DSK, s.46

Cədvəldən göründüyü kimi 2010/2011 tədris ilinin əvvəlinə 62 orta ixtisas müəssisə olduğu halda 2015/2016 – cı ildə isə 61 olmuşdur. Bunlardan 58 – i dövlət müəssisəsi, 4 – ü isə qeyri – dövlət müəssisəsi olmuşdur. 2015/2016 – cı il tədris ilinə qədər isə 1. Dövlət müəssisəsi yaradılmış, 3 qeyri – dövlət müəssisəsi isə fəaliyyətini dayandırmışdır. Ölkəmizin orta ixtisas təhsili müəssisələrində 2010/2011 – ci tədris ilində təhsil alan tələbələrin sayı 53.451 nəfər olmuşdur. 2015/2016 – cı tədris ilində isə bu rəqəm 3000 nəfərə qədər artaraq 56427 nəfərə çatmışdır. Maraqlı haldır ki, bu dövr ərzində, yəni 2010/2011 – ci tədris ilində orta ixtisas təhsili müəssisələrində dərs deyən professor – müəllim heyətinin sayı 7126 nəfər olmuşdusa, bu rəqəm 2015/2016 – cı tədris ilində azalaraq 6196 nəfərə enmişdir.

Əmək bazarından fərqli olaraq, təhsil sistemi bir qədər ədalətlidir. Əmək bazarı və təhsil sistemi arasındakı qeyri – tarazlıq təhsil müəssisələri məzunlarının əmək bazarına sosial – iqtisadi uyğunlaşması probleminin həllini mürəkkəbləşdirir, əmək fəaliyyətinin başlanğıcında olan gənclər üçün işsizlik mühüm problemə çevrilir. Bu problemin həlli xeyli dərəcədə əmək bazarındakı tələbin proqnozlaşdırılmasından və bu proqnozlara uyğun mütəxəssis hazırlığının həyata keçirilməsindən asılıdır.

İnsan resurslarının əsas xüsusiyyətlərindən biri onların məhsuldarlığı və çevik uyğunlaşma, sürətli texnoloji dəyişikliklərin, yeni iş yerlərinin və istehsalın təşkili formalarının yarandığı şəraitdə zəruri olan təhsilə, yeni bilik və sərişələrə yiyələnmə qabiliyyətidir. Əhalinin peşə - ixtisas xüsusiyyətləri ilə işəgötürənlərin tələbatları arasında kəskin uyğunsuzluqdan qaçmaq üçün təhsil və təlim sahəsi ilə əmək bazarının iştirakçıları daha çox qarşılıqlı əlaqədə olmalı, informasiya, nəticələrin qiymətləndirilməsi, yeniliyin inkişafı, maliyyələşmə məsələlərində əməkdaşlıq etməlidirlər..

Müasir cəmiyyətdə təhsil keyfiyyəti əmək bazarında dayanaqlı mövqə tutmaq üçün əsasdır. Təhsil və ixtisas müzdü işçiyə təkə istehlak səviyyəsi nöqtəyi nəzərdən deyil, həm də cəmiyyətdə sosial dayanaqlıq nöqtəyi – nəzərdən qazanc gətirir. Hazırda bu bə ya digər peşə və ixtisasa malik işçiyə olan tələbat əsas etibarilə istehsalatda və sosial sahədə məşğul olanların mövcud peşə - ixtisas strukturu ilə müəyyənəşdirilir.

Müasir dövrdə təhsil sistemi tərəfindən həyata keçirilən kadr hazırlığı ilə əmək baarının kadrlara olan tələbatı arasında uyğunsuzluq mövcuddur. Təhsil müəssisələri məzunlarının ixtisaslarının iqtisadiyyatın tələb etdiyi peşələrə və ixtisaslara uyğun gəlməməsi, tələbat olmayan ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin artıqlığı və onların işə düzəlməsindəki çətinliklər, yüksək ixtisaslı fəhlə kadrların çatışmazlığı kimi problemlər kəskin surətdə üzə çıxır. Həmçinin bazar iqtisadiyyatının tələb etdiyi, lakin mövcud təhsil sistemi ilə əhatə olunmayan yeni peşə və ixtisaslar meydana gəlmişdir. Bu peşə və ixtisaslar üzrə təlim dövlət təhsil müəssisələrindən kənarında müxtəlif üsullarla, yeni iş yerində treninqlərin

keçirilməsi, özüöyrənmə, müxtəlif rəsmi və qeyri – rəsmi kurslar və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan qeyri – formal şəkildə əldə olunmuş bilik, bacarıq və sənədlərin qiymətləndirilməsi və sertifikatlaşdırılması məsələləri kifayət qədər aktualdır.

Cədvəl 3.2.

Orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin buraxılışı (nəfər)

	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016
Qəbul olunan tələbələrin sayı-cəmi	15884	16841	18586	21275	14337	13845
O cümlədən dövlət	14955	16841	17665	20168	13169	12971
Onlardan təhsil alma formaları üzrə əyani	12468	13479	14420	18088	12267	12558
qiyabi	2487	3362	3245	2080	902	413
Qeyri – dövlət	929	-	921	1107	1168	874
Onlardan təhsil alma formaları üzrə əyani	741	-	740	951	922	710
qiyabi	188	-	181	156	246	164
Bitirən mütəxəssislərin sayı cəmi	14559	14673	15880	12591	14768	16432
O cümlədən dövlət	13816	14117	15285	12163	14412	15807
Onlardan əyani	10710	11081	12237	10118	11546	12615
Qeyri – dövlət	743	556	595	428	356	625
Onlardan əyani	427	423	423	279	304	502
Əhalinin hər 10000 nəfərinə hesabı ilə orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı	16	16	17	13	16	17
Onlardan dövlət	15	16	17	13	15	16

Mənbə. Azərbaycan rəqəmlərdə, 2016, DSK, səh 47

Yuxarıdakı cədvəldən məlum olur ki, ölkəmizin bütün orta ixtisas təhsili müəssisələrinlə tələbə qəbul cəmi 15884 nəfər olmuşdur..2013/2014 – cü tədris ilində bu göstərici 21275 nəfərə qədər yüksəlmişdir. Lakin 2015/2016 – cı tədris ilində 2013/2014 – cü illə müqayisədə - faiz aşağı düşəək, 13845 nəfərə enmişdir. 2015/2016 – cı tədris ilində həmçinin 2010/2011 – ci tədris ilində orta ixtisas

məktəblərini bitirən mütəxəssislər 14559 nəfər, 2013/2014- cü tədris ilində 12591 nəfər, 2015/2016 – ci tədris ilində isə 16432 nəfər təşkil etmişlər.

Son illərdə təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşması çox aktualdır. Onun həlli üçün bunlar vacibdir; təhsil sisteminin bütün fəaliyyətinin fərdin təhsil almasının təmin edilməsi məsələsinin həllindən əmək bazarında müvafiq ixtisaslı mütəxəssislərə konkret tələbinin təmin edilməsi və yönəldilməsi; peşəyə olan tələbin qiymətləndirilməsi, əmək bazarında tələb olunan yeni perspektivli peşə və ixtisasların müəyyənləşdirilməsi, bazarın tutumunun peşələr nöqtəyi – nəzərindən təyini, işəgötürənlər tərəfindən konkret peşələrdən olan işçilərin fəaliyyət növlərinin və peşəkarlıq tələblərinin təyini kimi məsələlərin həllini özündə birləşdirən əmək bazarının monitorinqi sistemə qoşulması; təhsil sisteminin sosial partnyorlarla birlikdə yeni peşə və təhsil standartlarının formalaşmasında və fəaliyyətdə olanların dəyişdirilməsində iştirakı.

Ölkəmizdə keçən əsrin 90 – cı illərinin əvvəllərində təhsilə maraq bir qədər aşağı düşsə də, bu məsələ yenidən nüfuzlu olmağa başlamışdır. Təhsilin nüfuzunun artması bir sıra amillərlə izah olunur: 1) müxtəlif səviyyəli və profilli peşəkar mütəxəssislərə tələbatı olan iqtisadiyyatın və sənaye istehsalının yüksəlməsi; 2) ticarət sahibkarlığının birinci dalğasından sonra idarəetmə, reklam, informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək peşəkar personal tələb edən biznesin xüsusi fəallıqla möhkəmlənməyə başladığı iqtisadiyyatın özəl sektorunun yüksək tələbləri; 3) ictimai rəyin dəyişməsi, belə ki, təhsil yaşamağın və yeni sosial – iqtisadi şəraitə adaptasiyanın ən mühüm faktorlarından biri, sosial mobilliyin uğurlu qaranti və maddi rifahın əsası kimi qəbul olunmağa başlamışdır; 4) gənclərin daha nüfuzlu peşələrə və belə fəaliyyət sahələrinə yönəldilməsi.

Cədvəl 3.3

Ali təhsil müəssisələrinə qəbul və ali təhsilli mütəxəssislərin buraxılışı (nəfər)

	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016
Qəbul olunan tələbələrin sayı- cəmi	29904	31212	33327	35370	35801	33645

O cümlədən dövlət müəssisələrinə onlardan təhsil alma formaları üzrə	26655	26992	28716	30318	31080	30279
əyani	23275	23429	26757	28619	29033	28824
Qiyabi, axşam	3380	3363	1959	1699	2047	1455
Qeyri – dövlət müəssisələrinə	3249	4220	4611	5052	4721	3366
Onlardan əyani	3144	4075	4377	4824	4713	3357
Qiyabi, axşam	105	145	234	228	8	9
Bitirən mütəxəssislərin sayı cəmi	31071	30812	35128	33758	32826	33705
O cümlədən dövlət müəssisələrini	26348	26056	28454	28877	28526	29333
Onlardan əyani	20912	21028	23044	23667	23749	24324
Qeyri – dövlət müəssisələrini	4723	4756	6674	4881	4300	4372
Onlardan əyani	3439	3950	5307	4067	3725	3818
Əhalinin hər 10000 nəfərinə hesabı ilə təhsil müəssisələrini bitirən mütəxəssislərin sayı	35	34	38	36	35	35
Onlardan dövlət müəssisələrini	29	29	31	31	30	31

Mənbə. Azərbaycan rəqəmlərdə 2016. DSK. S.49

Respublikamızda son illərdə Ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulu və ali təhsilli mütəxəssislərin buraxılışını təhlili göstərir ki, həm tələbə qəbulu, həm də bitirən mütəxəssislərin sayı xeyli artmışdır. Belə ki, 2010/2011- ci tədris ilində ali təhsil müəssisələrinə 29904 nəfər abituriyent qəbul olunduğu halda 2013/2014 – cü ildə 35370 nəfər, 2015/2016 – cı ildə isə 33645 nəfər tələbə qəbul olunmuşdur. Həmçinin 2010/2011 – ci tədris ilində ali məktəbi bitirən mütəxəssislərin sayı 31071 nəfər olmuşdursa, 2015/2016 – cı ildə bu göstərici artaraq 33705 nəfərə çatmışdır. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən ali təhsil müəssisələrini bitirən mütəxəssislərinin sayında isə son beş ildə heç bir dəyişiklik baş vermişdir, yəni 2010/2011 – ci tədris illərində və 2015/2016 – cı tədris ilində bu göstərici 35 nəfər təşkil etmişdir.

İqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulan orta və uzunmüddətli hədəflərə çatmaqda ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müstəsna rol oynayacaqdır. Çünki ümumi təhsil (ümumi ibtidai, ümumi əsas və ümumi orta təhsil) insan kapitalının formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, ümumi təhsil sistemində idarəetmənin şəffaflığı və

demokratifliyi, təhsilin keyfiyyətinə yönəlmiş yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq şəraitinin yaradılması təhsilli cəmiyyət quruculuğunun əsas inkişaf istiqamətlərindən hesab edilir. Azərbaycanda ümumi təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi məqsədilə davamlı tədbirlər həyata keçirilir. 2003-2015 – ci illərdə yeni məktəb binalarının tikilməsi və mövcud məktəblərin əsaslı təmiri ilə bağlı xeyli işlər görülmüşdür. Bu müddət ərzində təhsilin maddi – texniki bazanın yaxşılaşdırılması hələ ki, tədrisin keyfiyyəti dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməmişdir. Orta təhsil pilləsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün pedoqoji kadrların hazırlığının və tədrisin müasir təhsil vermə və təhsil alma texnologiyasına uyğunlaşması bu istiqamətdə zəruri metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar ciddi işlər görülməlidir.

Ümumi təhsil sistemində “yaddaş” məktəbindən “təfəkkür” məktəbinə keçidin təmin edilməsi, mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanan təhsil proqramlarının hazırlanması və səmərəli tətbiqi, cəmiyyətdə müəllimlərin nüfuzunun yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməli keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması üçün mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi istiqamətinə islahatlar davam etdirilməlidir.

İnsan kapitalının formalaşmasında müstəsna rol oynayan təhsil işçilərinin xüsusilə müəllimlərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması və müəllimin nüfuzunun artırılması istiqamətindəki təşəbbüslər dövlət tərəfindən diqqət mərkəzində olmalıdır.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı Dövlət Strategiyası” na müvafiq surətdə ölkədə 12 illik ümumi təhsilə mərhələli keçidin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. 12 illik təhsil ümumi təhsilin son iki ilində təmayyülləşməni nəzərdə tutur ki, bu da peşə - ixtisas təhsili və ali təhsilli əhatə olunma səviyyəsini onun keyfiyyətini, artıracaq və əmək bazarına daxil olan gənclərin işsizlik probleminin həllinə kömək göstərəcəkdir. Bütün bunlar Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyasını təmin edə bilər.

İlk peşə və orta ixtisas təhsili insan kapitalının formalaşmasında, insan kapitalına sərmayə qoyuluşunda başlıca rol oynayır. Ölkədə ilk peşə və orta ixtisas təhsilinin inkişafı iqtisadi artım, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əmək bazarında tələb və təklifin tarazlaşdırılması. Səmərəli məşğulluğun təmin edilməsində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bunlar XXI əsrdə sürətlə yeniləşən texnologiya və elmi – texniki tərəqqi nəticəsində yeni peşə və ixtisasların yaranması ilk peşə - ixtisas təhsili dövlətin strateji yol xəritəsinin bir hissəsi kimi aktualıq kəsb edir.

Ölkəmizdə peşə təhsilinin inkişafı ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülmüş və görülməkdədir. 2007 – ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012 – ci illər)” çərçivəsində peşə təhsilinin inkişafı istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş ancaq peşə təhsil müəssisələrinə qəbul səviyyəsinin yüksəlməsinə baxmayaraq arzulanan nəticə əldə olunmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 2016 – cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyd edilmişdir

“Azərbaycan Respublikasında İlk peşə - ixtisas təhsili üzrə ixtisasların Təsnifatı” nın əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, işəgötürənlərin kadr hazırlığına yaxından cəlb olunması, regionlarda, xüsusən də sənaye mərkəzlərində eyni peşə istiqamətləri üzrə paralel kadr hazırlığını həyata keçirən ilk peşə - ixtisas təhsili müəssisələri şəbəkəsinin optimallaşdırılması, maraqlı tərəflərin, xüsusilə də müəssisə və təşkilatların nümayəndələrinin ilk peşə - ixtisas təhsil müəssisələrinin idarə olunmasına cəlb edilməsi dəstəklənəcəkdir. Bu məqsədlə, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorundan olan əsas işəgötürənlərlə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, peşə təhsili müəssisələrinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı fəaliyyət təşviq ediləcəkdir.(4 səh.86)

3.2. Regionlarda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının mühüm amili kimi.

Davamlı inkişafın mühüm faktlarından biri səmərəli məşğulluğun təmin edilməsidir. Məşğulluğun mühüm əhəmiyyətinin dərk olunması nəticəsidir ki, ölkəmizdə dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş bir sıra sənədlərdə məşğulluq həmişə diqqət mərkəzindədir, və ya onun əsas elementlərindən biridir. Respublikamızda müstəqillik illərində məşğulluq sahəsində geniş fəaliyyət strategiyası qəbul edilmişdir və sistemli olaraq reallaşdırılmaqdadır. 2003- cü ildən başlayaraq ölkəmizdə bu istiqamətdə planlı siyasət həyata keçirilir.

Azərbaycanda davamlı inkişafın məqsədləri içərisində hərtərəfli, və məhsuldar məşğulluğun təmin xüsusi yer tutur. Davamlı inkişafın ümumi məqsədi olan hər səviyyədə yoxsulluğun aradan qaldırılması ancaq bu şərt daxilində mümkündür. 2000 – cü ildə elan olunmuş “Minilliyin inkişaf məqsədləri”ndə bu, “Tam və məhsuldar məşğulluğun və hamının, o cümlədən qadınlar və gənclərin layiqli işlə təmin edilməsi” kimi, 2015 – ci ildə qəbul olunmuş. “Davamlı inkişafın məqsədləri” ndə isə “Əhtəli və davamlı iqtisadi artıma, hamı üçün tam və məhsuldar məşğulluq və layiqli işin təmin olunmasına yardım göstərilməsi” kimi öz əksini tapmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq əhalinin əsas gəlir mənbəyinə təsir edir. Həmçinin, məşğulluq əhalinin həyat səviyyəsini və uyğun olaraq siyasi mövqeyini də formalaşdırır. Eyni zamanda bu gəlirlər insanların vergi ödəmək imkanlarını artırır. Bu isə ölkənin iqtisadi inkişafı səviyyəsinin əsas göstəricilərlərindən biridir. Bu səbəbdən də məşğulluğun təmin olunmasına dövlət səviyyəsində ciddi dəstək göstərilməlidir.

Azərbaycanda da məşğulluğun təmin olunması davamlı inkişafın digər məqsədlərinə nail olunmasını da zəruri şərtidir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin qarşılıq problemlərlə baxmayaraq, hökumətin həyata keçirdiyi səmərəli tədbirlər hesabının Azərbaycanında əhalinin geniş təkrar istehsal prosesi qorunub saxlandı və hətta XXI əsrin əvvəllərində təbii

artım baş verdi, əmək ehtiyatlarının strukturunda iqtisadi fəal və məşğul əhəlinin sayı artmağa başladı və bu temp uğurla davam edir.

Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun aşağı salınması və iqtisadi inkişaf üzrə 2003-2008 – ci illərdə bir neçə dövlət sənədi qəbul edilmişdir. Həmçinin dövlət, bu istiqamətdə qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlərdə ifadə olunmuş öhdəlikləri, BƏT – nin 122 sayılı “Məşğulluq sahəsində siyasət” Konvensiyası və 88 sayılı “Məşğulluq xidmətinin təşkili” Konvensiyası ilə bağlı öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür. Bu konvensiyalarda ifadə olunmuş öhdəliklər dövlətləri və onların sosial siyasi partnyorlarını tam və fəal məşğulluq siyasəti həyata keçirməyə çağırır.

Bu fəaliyyət planı çərcivəsində 1991-2001- ci illərdə “Məşğulluq haqqında” qanun qəbul edilmiş, 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003–2005– ci illər)”, (2006-2009-cu illər), 2007-ci ildə “2007-2010-cu illərdə Məşğulluq strategiyasının reallaşdırılması üzrə hərəkət planı”, 2008-ci ildə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədlərin xoş məramlı olması ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da vardır.

- Sənədlər daha çox ümumi xarakter daşıyır, onların icrasına görə heç kim konkret məsuliyyət daşımır;
- Qəbul edilmiş plan və strategiyalarda, sənədlərdə hərəkətlər sadəcə olaraq sadalanır, onların reallaşdırılması mexanizmi göstərilmir, problemlərin həlli texnologiyası da dəqiqləşdirilməmişdir.
- Qəbul edilmiş proqramların maliyyə təminatı, özəl biznesin bu lahiyələrində iştirakı çox aşağı səviyyədədir;
- Qəbul olunmuş proqramların və şərtlərin yerinə yetirilməsinin monitorinqi ya çox zəifdir, ya da heç keçirilmir.
- Qeyd edilən bu çatışmazlıqların mövcudluğu məşğulluq məsələlərinin və layiqli əmək problemlərinin həllini çətinləşdirir.

- MDB məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 2006-2009- - cu illər üçün “Layihəli əmək Milli Proqramı” qəbul edilmişdir. Bu proqramın əsas məqsədləri bunlardır.
- Məşğulluğa ilkin növbədə gənclər arasında məşğulluğa yardım vasitələrinin inkişafı;
- Layihəli iş yerlərinin yaradılması;
- Sosial dialoqun təşkili və beynəlxalq əmək normalarının və standartlarının səmərəli tətbiq edilməsi və s.

2010- cu ilin dekabrında Bakıda “Layihəli Əmək Proqramı” nın ikinci fazası üçün 2010-2013 – cü illərdə regional konfransda ölkələr üzrə prioritetlər seçilmişdir. Azərbaycan özü üçün Layihəli Əmək Proqramının ikinci fazasının reallaşdırılması üçün üç prioritet məqsəd müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır.

- Koordinasiyanı gücləndirmək və əmək bazarının tənzimlənməsi üçün səmərəli mexanizm yaratmaq;
- İş yerlərinin və işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər hazırlamaq;
- əhali arasında zəif, əmək qabiliyyəti aşağı olan qruplarının inteqrasiyası üçün şərait yaratmaq;

Azərbaycanda məşğulluğun son illərdə təhlili göstərir ki, əmək resursları ilə iqtisadi fəal əhali arasındakı fərq getdikcə artır. Əgər SSRİ dövründə bu fərq sıfıra bərabər idisə, 2000- ci bu fərq artıq 937,6 min nəfər, 2014- cü ildə isə 1,444,1 min nəfər təşkil etmişdir. Bu meylin uzun müddət saxlanması neqativ sosial – iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu vəziyyətdə davamlı inkişafın nail olmaq üçün fövlət qarşısında duran əsas məsələlərdən biri qeyri neft sektorunda əhəmiyyətli inkişafa nail olmaq və hər il 100 mindən az olmayaraq yeni, daimi iş yerlərinin yaradılmasıdır.

Azərbaycanda məşğulluğun daha bir mənfi amili də qeyri – formal, tənzimlənməyən sahədə məşğulluğun artmasıdır.

Son 15 ildə iqtisadi fəal əhalinin və muzzdlu müqavilə əsasında çalışan əhalinin sayı artmaqdadır. Məşğul əhalinin sayı ilə muzzdla işləyənlərin sayı arasındakı fərq 2000-ci ildə 2.637,2 min nəfərdən 2014 – cü ildə 3.083,3 nəfərə qədər artmışdır. Faktiki olaraq bu fərq həm əmək miqrantlarını, həm də gizli iqtisadiyyatda olanları əks etdirir. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, qeyri formal məşğulluq ölkəmizdə məşğul əhalinin 67% - ni təşkil edir və bu rəqəm son 14 ildə artmaqdadır. Məşğulluğun strukturunun belə olmasının əsas səbəbi yüksək vergilər, aşağı əmək haqları və rəqabət şəraitinin zəif olmasıdır.

Bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərə - özəl biznesin inkişafı üçün maliyyə dəstəyinin artırılması, əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsində dövlətin siyasi səylərinin gücləndirilməsi, yüksək texnologiyaların tətbiqinə, yeni iş yerlərinin açılmasına yönəlmiş investisiyalara yol açılması, sağlam rəqabətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq kimi tədbirləri təklif etmək olar.

Məşğulluğun təmin olunması yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bir başa bağlıdır. 2003- cü ildən başlayaraq ölkəmizdə bu istiqamətdə ardıcıl siyasət həyata keçirilir.

Təkcə 2014- cü ildə ölkəmizdə 105120- si daimi iş yeri olmaqla 127915 yeni iş yeri açılmışdır. 2003- 2014 – cü illər ərzində isə cəmi 1364551 yeni iş yeri açılmışdır. 2015-ci ildə isə daha 115869 yeni iş yerləri açılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün bir çox istiqamətlərdə təsirli tədbirlər keçirilir. Lakin bu istiqamətdə çatışmayan əsas cəhəti bu tədbirlərin vahid sisteminin olmamasıdır. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış və bütün amillər nəzərə alınmaqla hazırlanmış davamlı inkişaf strategiyasının işlənilməsi hazırlanmamışdır.

Azərbaycan Respublikasında işsiz, əməkqabiliyyətli əhalinin çox olması əsasən regionlarda, kənd yerlərində iş yerlərinin azlığı ilə bağlıdır. Bu problem isə təqribən kolxozların ləğv olunduğu dövrdən başlayaraq artmışdır. Belə ki, regionlarda əsas iş fəaliyyəti kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında isə təkbaşına yox, yalnız kollektiv şəkildə işləməklə müsbət nəticələr əldə etmək

mümkündür. Nəzərə alsaq ki, heç də hər bir kəndlidə fermer, təşkilatçılıq və ya təsərrüfatçılıq qabiliyyəti olmur, təkbaşına səmərəli iş qura bilməyən və mənfəət əldə etməyən, həmçinin kənddə istifadə edə biləcəyi başqa bir sənətə və peşəyə malik olmayan kənd sakini qazanc üçün böyük şəhərlərə, bəzən isə digər ölkələr üz tutmalı olur. Nəticədə kənd əhalisinin, o cümlədən də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sayı azalır, əksinə yararlı torpaq sahələri istifadəsiz qalır. Bununla da özünü kənd təsərrüfatı ilə təmin etməyə qadir olduğu halda ölkəyə mənsəyi məlum olmayan məhsullar idxal olunur, buradan da sağlamlıq da daxil olmaqla cəmiyyət üçün çoxsaylı problemlər yaranır.

Əhalinin böyük əksəriyyətinin şəhərlərdə, əsasən Bakıda və Bakıətrafı ərazilərdə cəmlənməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Araşdırmaq lazımdır ki, nə üçün rayon sakinləri öz kəndlərində geniş torpaq sahələrini, gözəl təbiəti, rahat evini, həyatını qoyub Bakıətrafı kəndlərdə əksər hallarda balaca bi evdə məskunlaşaraq təsərrüfatçılıqla məşğul olmağa üstünlük verir. Məsələn, Bakı kəndlərində istixana şəraitində pomidor və ya digər tərəvəzlərin becərilməsi işində çalışan vətəndaş üçün bu işin sakini olduğu kənddə təşkil edilməsi mümkün olmazmı, Yaxud rayonlarda gəlmiş çoxsaylı insanların müxtəlif fəhlə xarakterli işlərdə daş karxanalarda, avtoserverlərdə, çayxanalarda, mebel təmiri sexlərində və s. – də köməkçi vəzifələrdə çalışması halları tez tez rast gəlinir. Bu tipli işlərin rayonlarda da təşkili mümkün deyilmə? Bütün bu məsələlərin səbəbləri araşdırılaraq aradan qaldırılmalı, stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bir milyondan artıq məcburi köçkünün böyük hissəsi paytaxtda məskunlaşması region əhalisinin sosial – iqtisadi vəziyyətini xeyli ağırlaşdırır. Digər bölgələrin sakinləri daimi yaşayış yerini tərk etməsə, yerində işlə təmin olunub öz bölgəsinin inkişafında iştirak etsə ümumilikdə milli iqtisadiyyatın inkişafında daha faydalı olar, bu isə ölkəmizdə yerli istehsalın genişlənməsinə, ümumidaxili məhsulun artmasına, idxalın tədricən azalmasına gətirib çıxarır. Ölkə başçısı da regionların inkişafı barədə çıxışlarında daxili bazarı təmin etmək üçün sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, qeyri – neft sektorunun inkişafına bir başa təsir edən amil kimi yerli

istehsalın artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi məsələlərinə geniş yer verir. (2,səh 3).

Hazırkı vəziyyətdə başlıca istiqamətlərdən biri əlbəttə ki, kənd yerlərində əhali üçün əlverişli təsərrüfat fəaliyyəti şəraitinin yaradılmasıdır. Bu isə dövlət dəstəyi ilə mümkündür. Məsələni tez bir zamanda həll etmək üçün regionlara peşəkar mütəxəsislər cəlb olunmalı, yerlərdə baxış keçirilərək regional – xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla hər bir bölgənin iqliminə, şəraitinə, torpağının münbitliyinə uyğun məhsulların yetişdirilməsi ilə bağlı əhalinin maarifləndirmək zəruridir. Bunun üçün yerlərdə kurslar təşkil etmək mümkündür. Dövlət orqanları tərəfindən müvafiq ixtisasartırma, sənət kursları vasitəsilə bölgə əhalisini maraqlandıra biləcək və onlar üçün faydalı olacaq məsələləri əhatə etmək lazımdır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı ən faydalı qeyri – neft sahələrindən biridir ki, burada tullantısız fəaliyyət baş verir, bir sahədə tullantı sayılan digər sahə üçün gübrə və s. kimi lazımlı olur. Hələ emal zavodları və tədarük məntəqələri yaxınlıqda olduqda bu daha səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Regionların inkişafı hər kəsin öz evinə yaxın məsafələrdə işlə təmin olunmasına səbəb olur, dolanışıq üzündən ailəsindən uzaq, kirayə və yaxud digər çətin şəraitdə yaşamaq məcburiyyətindən insanları azad edər.

Sadələnən məsələlər iqtisadi məzmun kəsb etməklə yanaşı, həm də sosial – psixoloji problemlərlə yol açır. Belə ki, ailədə uşaqların üzərində ananın verdiyi tərbiyənin öz yeri var, atanın öz yeri. Ailəsinə maddi cəhətdən təmin etməyə çalışan ata övladını bir növ mənəvi qayğıdan, gündəlik ünsiyyətdən məhrum qoymuş olur, eyni zamanda özü də çətin şəraitdə yaşamalı, tez – tez uzaq məsafələri qət etməli olur, şəraitlə əlaqədar bir çox hallarda müxtəlif növ sağlamlıq problemləri ilə də qarşılaşır.

Göründüyü kimi məsələ yalnız maddi sıxıntılarla bağlı olmur, digər problemlər də ortaya çıxır. Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyri – neft sektorunun inkişafının zərurət kimi aktuallaşdığı indiki dövrdə məsələlərin həllini ən əsas istiqamətə - kənd təsərrüfatına yönəltmək, əməkqabiliyyətli əhalinin məşğuliyyətsiz qalmamasına çalışmaq lazımdır. İnsanların başı faydalı işlərlə

qarışarsa cəmiyyətdə baş verən cinayət, oğurluq və bunlara bənzər başqa xoşagəlməz hadisələrin də sayı xeyli dərəcədə azalmış olar.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı üçün Dövlət Proqramları da həyata keçirilir. Regionlarda sosial siyasətin başlıca məqsədini əhalinin sosial və mənəvi ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması təşkil edir.

Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə regionlar üzrə aşağıdakı istiqamətlərdə məşğulluq siyasəti həyata keçirilməkdədir:

- işsizliyin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına və işsizlərin sosial müdafiəsinə dair tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- müəssisə və təşkilatların kadr siyasəti sahəsindəki işinin müvafiq məşğulluq xidməti orqanları ilə birgə aparılmasının təkmilləşdirilməsi;
- ərazi sosial – iqtisadi inkişaf və məşğulluq proqramlarının hazırlanıb həyata keçirilməsi;
- qeyri – neft sektorunda, xüsusilə aqrar, toxuculuq, emal müəssisələri və xidmət sahələrinin inkişafı hesabına yeni iş yerlərinin yaradılması;
- kəndli (fermer), ailə - kəndli təsərrüfatlarının, kooperativlərin, kiçik müəssisələrin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə regionlarda maliyyə infrastrukturunun yaradılması;
- bölgələr üzrə aqroservis xidmətlərin yaradılması və onların müasir texnika və texnologiya ilə təmin edilməsi;
- toxumçuluq bazasının inkişaf etdirilməsi;
- kənd yerlərində sosial və kommunal infrastrukturun inkişaf etdirilməsi yolu ilə əhalinin, xüsusən də gənclərin miqrasiya səviyyəsinin azaldılması;
- fermerlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortalanması və sığorta bazarı seqmentinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə marketing şəbəkəsinin yaradılması (7.s.3)

Regionların inkişaf etdirilməsi üçün kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması, kənd sakinlərinin yerlərdə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, birgə təsərrüfatların təşkili, əhalinin lazımi texnika və avadanlıqlarla təmin olunması istiqamətində istər dövlət, istər bələdiyyə, istərsə də ayrı – ayrı sərmayəçilər müştərək fəaliyyət tədbirləri həyata keçirilməlidir. Hər şeyi yalnız dövlətdən gözləməklə iqtisadi inkişafa nail olmaq real deyil, ölkənin inkişafında hər bir vətəndaş maraqlı olmalı, imkanı çatdığı qədər bu işə öz töhfəsini verməlidir.

3.3. Azərbaycanada əhalinin işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması istiqamətləri.

Ölkəmizdə əhalinin işsizlik səviyyəsinin və onların səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən ümidə problemlərindən biridir. Bu da bir həqiqətdir ki, respublikamızda işsizlik probleminin həll edilməsində kiçik biznesin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik biznesin inkişafı bazar iqtisadiyyatının dönməzliyini təmin edən və orta sinfin formalaşmasına təsir edən ən başlıca amillərdən biridir. Kiçik sahibkarlıq ölkənin istehlak bazarını yerli məhsullarla təmin etməklə, onun ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işində də əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycanda hələ də kiçik və orta biznesin strukturu qeyri – optimal olaraq qalmaqdadır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin çoxunu xidmət ticarət və ictimai iaşə müəssisələri təşkil edir. Ölkəmizdə işsizliyin səviyyəsinin azaldılması, ola biləcək gərginliklərin aradan aldırılmasında mühüm rol oynaya bilən çevik məşğulluq formalarının inkişafı sahəsində kiçik müəssisələr böyük potensial malikdir və bu imkanlardan səmərəli istifadə olunması üçün hər cür şərait vardır. Kiçik biznesin inkişafı çoxlu sayda kiçik sayda kiçik mülkiyyətçilərin (sahibkarların) yaranmasına, onların sərbəst qaydada özlərinin məşğulluğunun və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində bazarların əmtəə və xidmətlərlə təmin edilməsi işində mühüm rol oynamalıdır. Çünki kiçik və orta sahibkarlıq çox böyük rəqabət üstünlüklərinə malikdirlər. Onlar bir çox hallarda iri müəssisələrə nisbətən

adambaşı daha az kapital qoyuluşu ilə yerli materiallardan və əmək resurslarından daha effektiv istifadə edə bilər. Kiçik sahibkarlıq subyektləri yerli bazarların tələbinin xarakterini daha yaxşı bilir və əksər hallarda konkret istehlakçının sifarişinə uyğun məhsul istehsal edir, iri mülkiyyətçilərə nisbətən daha çox insanları yaşayış vasitələri ilə təmin edirlər.

Kiçik və orta sahibkarlığın əsas üstünlükləri, onların mövcud əmək və intellektual potensialından tam və səmərəli istifadə etmək imkanlarına malik olmaları, gizli işsizlərin mövcud olduğu regionlarda olanlardan effektiv şəkildə istifadə edə bilmək və bağlıdır. Odur ki, bazar iqtisadiyyatına və liberal demokratiyaya əsaslanan ölkələrdə dövlət kiçik və orta sahibkarlığın müdafiəsi və inkişafına yönəldilmiş məqsədyönlü siyasət aparır.

Yaponiyada sənaye məhsulu satışının təqribən 55 faizi, topdan ticarətin 60 faizə qədəri, pərakəndə ticarətin 80 faizi kiçik və orta müəssisələrin payına düşür. Burada təkəmə emal sənayesi sahəsində 6,5 milyon kiçik və orta müəssisə fəaliyyət göstərir və onlar orada fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin 99 faizini təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, hələ də obyektiv və subyektiv səbəblərdən respublikamızda kiçik sahibkarlığın inkişaf potensialından lazımi səviyyədə istifadə edilmir və bu sahədə bir sıra problemlər vardır. Bunlar özünü ilk növbədə bir tərəfdən, sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin sayının durmadan artmasında, digər tərəfdən isə son dövrlərdə hüquqi şəxs yaratmaqla, işgüzar fəaliyyət göstərməyə meylin aşağı düşməsində, qeydiyyatından keçmiş və faktiki işləyən müəssisələr arasında böyük fərqin mövcudluğunda, kiçik sahibkarlıqla məşğul olanların sayının mövcud olan, struktur formalaşdırıcı potensiala malik bölməsinin ölkənin ixrac potensialının güclənməsinə zəif təsirində göstərir. (11.s.280)

Müasir dövrdə kiçik sahibkarlığın formalaşmasına mane olan bir sıra problemlərin təsirinin müəyyənləşdirilməsi, onların aradan qaldırılması birinci növbədə kiçik sahibkarlıqla bağlı vergilərin tənzimləyici, həvəsləndirici və sosial funksiyalarının gücləndirilməsi istiqamətində vergi islahatının aparılmasına zərurət vardır. Mövcud vergi siyasəti hələ də sahibkarlığın köklü inkişafına əsaslı təsir

etmir, vergidən yayınma halları, gizli iqtisadiyyatın mövcudluğu üçün imkan və şərait hələ də mövcuddur.

Kiçik və orta sahibkarlığın normal inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri kimi dövlət orqanlarının, xüsusilə icra hakimiyyətləri, hüququ – mühafizə, vergi, gömrük və s. orqanların sahibkarların işlərinə sarsız müdaxilələri hesab edilə bilər.. Bu sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün son dövrlərdə bir sıra qanunvericilik sənədləri qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda istehsal sahibkarlığının inkişaf etdirilməsində iqtisadiyyatın güclü potensiala, daxili bazarın təmin etmək və dünya bazarına çıxarıla biləcək rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etmək imkanına malik sənaye istehsalının mühüm rolu vardır. “Ölkə qarşısında dayanan cari və perspektiv vəzifələrin həll edilməsi üçün sənayenin potensialından istifadə edilməsi, mövcud sahibkarlıq sisteminə sənaye bölməsinin öz mövcud imkanları səviyyəsində çıxış etməsi və iqtisadi fəallığın digər formaları ilə sistemli halda inkişaf etməsi məqsədilə dövlət tərəfindən biznes sahəsində səmərəli və konseptual sənaye siyasətinin qanunvericilik əsaslarının formalaşdırılması və reallaşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.” (16,s.282). Sənayenin mövcud institusional bazasının formalaşdırılmasını müəssisələrin yenilənməsi və dünya standartlarına uyğunlaşdırılması üçün daxili və xarici investisiyaların vergi yolu ilə stimullaşdırılması, dünyanın qabaqcıl texnologiyalarının patentlərinin dövlət tərəfindən əldə edilərək, müəssisələr arasında müsabiqə yolu ilə güzəştli şərtlərlə bölüşdürülməsi, ölkənin sənaye məhsulunun dünya bazarında təmsil olunması və rəqabətə tab gətirə bilməsi üçün kompleks kömək mexanizminin tətbiqi bu siyasətin tərkib hissələri kimi dəyərləndirilməlidir.

Kiçik və orta sahibkarlığın istehsal yönümündə, xüsusilə dünya bazarında yüksək tələbə və rəqabət qabiliyyətinə malik ola biləcək milli sənətkarlıq və aqrar sahənin bir sıra məhsulları mühüm rol oynaya bilər. Həmin məhsulların istehsalının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması iqtisadiyyatın ixrac imkanlarının, kiçik sahibkarların maliyyə əsaslarının möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, bir sıra sosial – iqtisadi problemlərin həllinə, əhalinin mərkəzi və iri şəhərlərlə axınının

azaldılmasına, regionların iqtisadi potensialının daha dolğun reallaşdırılmasına, əmək bazarında yaranmış gərginliyin zəiflənməsinə imkan yarada bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyi ötən 20 – 25 il ərzində əksər MDB ölkələri üçün oxşar olan cəhət ondan ibarətdir ki, bu dövrdə əmək bazarında ən çox gərginliklə üzləşənlər sosial cəhətdən zəif təmiri olunan qadınlar, yaşlı adamlar, gənclər, ali və orta ixtisas məktəblərini bitirənlər olmuşlar.

Uzun illərdən bəri qadınların kişilərə nisbətən məşğulluq səviyyəsinin nisbətən aşağı olmasının mühüm səbəblərindən biri də məhz onların təhsil və peşə ixtisas səviyyəsinə görə hələlik kişilərdən xeyli geridə qalması ilə bağlı olmuşdur.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq yaranmış iqtisadi çətinliklər dövlətimizi işsizlik və onun həlli ilə bağlı olan bir çox mürəkkəb sosial problemlərlə üz-üzə qoyulmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərində iqtisadiyyatda baş verən dağıntılar, respublikamızın başqa ölkələrlə, xüsusilə də MDB ölkələri ilə bütün iqtisadi əlaqələrinin kəsilməsi, ən başlıcası isə Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranması, torpaqlarımızın 20 faizinin erməni faşistləri tərəfindən işğal olunması, ölkəmizdə 1 milyon nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkünün mövcud olması, ölkə əhalisinin bir qisminin ələlxüsü da yüksək ixtisaslı kadrların Azərbaycanı tərk etməsi, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən xeyli sayda iş qüvvəsinin ixtisar olunması, erməni faşistləri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə 300 mindən artıq iş yerlərinin itirilməsi, lazımi miqdarda yeni yerlərinin yaradıla bilməməsi və sair səbəblər üzündən hazırda ölkəmizin əmək bazarında xeyli gərginlik yaranmış və onun aradan qaldırılması ən təxirə salınmaz vəzifələrdən biri kimi Azərbaycan dövlətinin qarşısında durur.

Qeyd edilən dövrdə respublikada məşğulluq xidməti mərkəzlərinə işə düzəlmək üçün müraciət edənlər arasında qadınların belə üstünlük təşkil etməsinə səbəb Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində bir çox ailələrin ailə başçısı kimi kişilərini itirməsi, on minlərlə ailə başçısı sayılan kişilərin əlil olması və keçid iqtisadiyyatının çətinlikləri ilə bağlı olaraq yüksək əmək haqqı verilən iş yerlərinin hələlik çatışmaması və ümumiyyətlə lazımi sayda

iş yerlərinin yaradılmaması və sair səbəblərlə bağlı olaraq, kişi cinsindən olan əmək qabiliyyətli yaşında əhalinin bir qisminin Azərbaycanı müvəqqəti və ya daimi olaraq tərk etməsi üzündən minlərlə ailənin saxlanması vəzifəsinin qadınların öhdəsinə düşməsi və sairdən ibarətdir.

Azərbaycanın əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tətlb və təklifin dinamikası iki əsas prosesin təsiri altında baş verir. Bir tərəfdən iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərinin və rəqabətə davam gətirməyən aşağı keyfiyyətli məhsul istehsal edən az rentabelli müəssisələrin bağlanması nəticəsində iş qüvvəsinə olan tələbat azalır, digər tərəfdən isə geniş tələbat doğuran yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edən müəssisələrin yaradılması ilə əlaqədar olaraq əlavə iş qüvvəsinə tələbat artır. Alternativ məşğulluq formalarının inkişafı, müştərək və xarici firmalarda, kooperativlərdə yeni iş yerlərinin yaradılması və fərdi əmək fəaliyyətinin genişləndirilməsi də iş qüvvəsinə tələbatın artmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar olaraq respublikada struktur işsizlik və işsizliyin səviyyəsinə görə ölkənin müxtəlif əraziləri bir – birindən ciddi surətdə fərqlənir. Bu cəhətdən çətin vəziyyət özünü kənd yerlərində və dağlıq rayonlarında daha kəskin şəkildə büruzə verir. İndi respublika ərazisində iş yerlərinin təminatı üzrə mövcud olan fərqlər isə onun regionlarda müxtəlif işsizlik səviyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da mövcud olan işsizlik, inkişaf etmiş ölkələrdəkindən köklü surətdə fərqlənir.

Hazırda respublikada iş qüvvəsinə olan tələbata, çoxukladlı iqtisadiyyatın yaranması, istehsalın sahə quruluşunun dəyişilməsi və yeni bazar sisteminin formalaşması ilə əlaqədar olan dəyişikliklər də təsir göstərir. Mülkiyyət formalarındakı və əmək münasibətlərindəki dəyişikliklər özüməşğulluğun və sahibkarlığın inkişafına səbəb olmuşdur. Məşğulluq dairəsindəki dəyişikliklər isə müəyyən dərəcədə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, onun yeni formalarının və başqa proseslərinin inkişafı ilə bağlıdır.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi, başqa ölkələrdə olduğu kimi, burada da qeyri – formal iqtisadiyyat sektorunun inkişafına zəmin

yaratmışdır. Buraya qeyri – mütəşəkkil, nizamlanmayan, qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərən, lakin qeydiyyatdan keçməyən küçə ticarəti, müxtəlif xidmətlər göstərən fəaliyyət növləri daxildir. Bu sektorun adamların işlə təmin edilməsində və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasındakı rolu günü – gündən artmaqdadır. Qeyri – formal sektor artıq formal sektorun əhalinin işlə təmin edə bilməməsinə cavab kimi yaranıb inkişaf edən bir fəaliyyət sektoru olduğunu sübut etmişdir. Bu sektorda işləyənlər əsas etibarlı ilə kənd yerlərindən miqrasiya olunmuşlar, məcburi köçkünlər, formal sektorda işləyənlərin gəlirlərindən aşağı olmaqla yanaşı, onlar formal sektorlarda işləyənlər üçün dövlət tərəfindən nəzərdə tutulmuş sosial müdafiənin (iş yerlərini saxlamaq, yaşa görə təqaüd almaq, normal iş şəraiti ilə təmin olunmaq və s.) məhrumdurlar. Qeyri – formal sektora bir tərəfdən, gələcəkdə formal sektorda işləyə biləcək adamlar üçün müvəqqəti iş yeri, digər tərəfdən isə müəyyən qrup əhali kütləsi üçün daimi gəlir mənbəyi kimi də baxmaq olar. Qeyri – formal sektorun respublikamızda lazımi səviyyədə inkişaf edib genişlənməməsinin bir səbəbi də inzibati orqanların üxtəlif sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istiyənlərə lisenziyalar verilməsi sahəsindəki bürokratik hallara yol vermələri ilə bağlıdır. Bir çox insanlar müəyyən növ bizneslə məşğul olmaq üçün qeydiyyatdan keçə bilməməsi üzündən məcburiyyət qarşısında qalıb formal sektorda məşğul olmağa üstünlük verirlər.

Respublikamızda məşğulluq sahəsində baş verən dəyişikliklərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də sərbəst məşğul olanların sayının və qeyri – dövlət bölməsində işləyənlər arasında onların xüsusi çəkisinin get – gedə artmasından ibarətdir. Belə ki, əgər 1993 – cü ildə respublikada sərbəst məşğul olanların sayı 360,1 min nəfər olmuş və qeyri – dövlət sektorunda işləyənlər arasında onların xüsusi çəkisi 25,5 faiz təşkil etmişdirsə, 2002 – ci ildə bu göstəricilər müvafiq surətdə 726,1 min nəfər və 28,6 faiz təşkil etmiş və ya əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur.

Bu göstərici 21,1faiz 2010- cu ildə, 23,1faiz, 2015 – ci ildə təşkil etmişdir.

Hazırda ölkəmizdə əhalinin tam və səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi üçün zəruri olan ən mühüm vəzifələrdən biri də iqtisadiyyatın istehsal sahələrinin

yenidən qurulması və texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsinə sərmayə və investisiyaların cəlb edilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank və ticarət dairəsində mənfəət normasının istehsal sferasında, o cümlədən xalq istehlakı malları istehsalı sahəsindəkindən yüksək olması vəziyyətini normal hal hesab etmək olmaz. Çünki belə olan halda xüsusi sahibkarlar sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat kimi əsas sahələrə pullarını qoymaqda maraqlı olmazlar. Bu isə öz növbəsində, mütərəqqi istehsal sahələrində quruluş dəyişiklikləri və texnoloji təkmilləşmələr aparılmasını ləngidir və həmin sahələrdə daim “investisiya aclığı” yaradır. Buna görə də dövlət investisiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı əmək bazarında təkcə son illərdə müxtəlif sahələrdən azad olmuş iş qüvvəsinin sayını deyil, həm də əmək qabiliyyətli yaşına çatan gənclərin sayının artmasını nəzərə almalıdır. Əmək bazarının formalaşmasında bu amilin nəzərə alınmaması gələcəkdə respublikamızda mövcud olan işləməyən əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının daha da çoxalmasına və sosial gərginliyin artmasına səbəb ola bilər. Əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində miqrasiya edən əhəlinin hərəkətinin nizamlanması, keçmiş ittifaqın müxtəlif ərazilərdən respublikamıza gəlmiş əmək qabiliyyətli əhəlinin düzgün uçota alınıb işlə təmin edilməsi, məşğulluq dairəsində iqtisadi cəhətdən fəal əhəli üçün özünü idarə edən ərazilər üzrə məqsədli kompleks proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Burada belə bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın əhəlisinin məşğulluğuna mənfəət göstərən amillərdən biri də 1988 – ci ildən başlayan Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində respublikadaxili əhəli miqrasiyasının lazımi səviyyədə nizamlana bilməməsidir. Demək lazımdır ki, indiki durumda məcburi köçkünlər öz sayına, miqyasına və problemlərinə görə ən böyük miqrant kateqoriyasıdır.

Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi, torpaq sürüşməsi, şoranlaşma və digər proseslər nəticəsində öz yaşayış yerlərini respublika daxilində dəyişməyə məcbur olan 4,5 min nəfər ekoloji miqrant vardır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin formalaşması istiqamətində aparılan iqtisadi islahatlar, dünyanın aparıcı şirkətləri ilə imzalanmış və artıq bəhrəsini verməyə başlayan kontraktlar, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi, tarixi “İpək yolu” nun bərpası və bu baxımdan ölkəmizin strateji əhəmiyyəti yaxın gələcəkdə respublikamızda miqrasiya axınlarının güclənməsini proqnozlaşdırmağa əsas verir. Buna görə də hazırda Azərbaycan Respublikasının qarşısında ölkənin mənageyinə və beynəlxalq normalara uyğun dövlət miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin dövlət sisteminin formalaşdırılması kimi çox mühüm vəzifələr durur.

Azərbaycanda əhalinin məşğulluq təminatın yüksəldilməsi respublikada və onun regionlarında əməyin təşkili üsullarının respublikada və onun regionlarında əməyin təşkilinin yeni üsullarının tətbiq edilməsi, işçilərin kütləvi surətdə sərbəstləşməsinin qarşısının alınmasını imkan verən səmərəli işlək mexanizmin hazırlanmasından asılıdır. Belə mexanizmlərin mühüm həlqələrindən biri iqtisadi həvəsləndirmədir. Bu baxımdan işverənlərin əlavə iş yerləri təşkilinə görə maliyyə cəhətdən, o cümlədən Dövlət Məşğulluğu Fondunun vəsaiti hesabına həvəsləndirilməsi məqsədəuyğundur. Həyata keçirilən məşğulluq siyasəti məhz o vaxt fəal ola bilər ki, həmin məşğulluq fondundan tam surətdə istifadə olunsun (zəruri keçid qalığı ilə), xərclərin quruluşunda isə iş yerlərinin saxlanması və əlavə iş yerlərinin yaradılmasına, peşə hazırlığı və peşə yönümünün və s. ötürülməsinə sərf edilən vəsaitlərin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etsin.

Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi ixtisaslı iş qüvvəsinin hazırlanması və bütünlükdə təhsil sisteminin idarə edilməsi təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Əmək bazarında qadınlar, gənclər və təqaüdcülərlə bağlı dövlət siyasəti onlara dair sosial siyasətlə sıx əlaqəli şəkildə aparılmalıdır. Qısa müddət ərzində uşaqlara verilən müavinətlərin artırılması ilə eyni vaxtda körpələri üç yaşına çatanadək qadınlara orta aylıq əmək haqqı səviyyəsində ödənişli məzuniyyət verilməsi məsələləri həll edilməlidir. Bu, əmək bazarında qadınların sayının xeyli azalmasına (qeyd edilən yaşadək məzuniyyətdə olan qadınların sayı qədər) və onların hesabına burada gərginliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Gələcəkdə əmək

bazarına gənclərin təsirinin azaldılması isə qiyabi və axşam təhsilini azaltmaq hesabına əyani şöbələrdə onların hazırlanmasının xeyli çoxaldılmasını, peşə - texniki mərtəbələrdə, texnikum və ali məktəblərdə əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq, təhsilin yenidən qurulmasını, onun başa çatdırılması müddətinin ordudan tərxis edilmənin müddəti ilə razılaşdırılması tələb edilir.

Pensiya yaşı ərəfəsində və pensiya yaşında olanlar üçün vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq, kontraktla iş yerlərində müvəqqəti işləmək və s. imkanların yaradılması aktualdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda pensiyaçıların çoxu maddi səbəblərlə əlaqədar olaraq işləmək istəyənlərdir. Gələcəkdə pensiyaların məbləğinin artırılması və pensiya təminatının yaxşılaşdırılması nəticəsində onların əmək bazarına təsiri xeyli zəifləyəcəkdir.

Mövcud insan potensialından səmərəli istifadə edilməsi daxili imkanlarla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsi və ondan düzgün istifadə edilməsindən də çox asılıdır. Bu, aşağıdakı bölmədə ətraflı tədqiq edilir.

Nəticə

Aparılmış araşdırmaları yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Bazar münasibətləri şəraitində əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin razılaşdırılmış mexanizminin çevikliyinə təmin edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin genişləndirilməsi, insanların motivasiyasının gücləndirilməsi və ixtisaslı işçilərin rəqabətədavamlılığının yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir.

2. Regionlarının inkişaf etdirilməsi üçün kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması, kənd yerlərdə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, birgə təsərrüfatlarının təşkili, əhalinin lazımı texnika və avadanlıqlarla təmin olunması istiqamətində istər dövlət, istər bələdiyyə, istərsə də ayrı – ayrı sərmayəçilər müştərək fəaliyyət tədbirləri həyata keçirilməlidir. Hər şeyi yalnız dövlətdən gözləməklə iqtisadi inkişafa nail olmaq real deyil, ölkənin inkişafında hər bir vətəndaş maraqlı olmalı, imkanı çatdığı qədər bu işə öztövhesini verməlidir.

3. Hazırkı mərhələdə əmək bazarında mövcud olan əsas problemlərdən biri işsizlər arasında gənclər və 50 yaşından yuxarı olan vətəndaşların sayının yüksək olmasıdır. Bu baxımdan qanunvericiliyə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi çox yaxşı olardı.

4. Bazar iqtisadi sistemi şəraitində məşğulluq əmək bazarı, tələb və təkliflə birbaşa olsada elə aspektlər və problemlər mövcuddur ki, onlar yalnız əmək bazarı ilə təmin etmək qeyri – mümkündür. Bazar sistemi şəraitində mütəşəkkil və planlı qaydada kadrların işlə təmin edilməsi qaydası olmasada belə məşğulluq mərkəzlərinin, əmək birjalarının fəaliyyəti və məsuliyyəti daha da yüksəlməlidir.

5. Əmək bazarı və məşğulluğun tənzimlənməsi problemi hər bir dövlətin və cəmiyyətin bütün problemləri ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Qabaqcıl ölkələrdə (xüsusilə Yaponiyada), bizdədə əhalinin inkişaf Proqramları tərtib edilməli və bu proqramlarda məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi səviyyəsi, demoqrafik proseslərin təhlil edilməsi, demoqrafik proseslərin dəyişilməsi meyilləri aşkara çıxarılmalıdır. Bu istiqamətdə sosioloji tədqiqatların aparılmasına xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

6.Əmək bazarı konyukturasının ətraflı araşdırılması, məşğulluq xidməti orqanlarının fəaliyyətinin effektiv olaraq təşkili edilməsi hesabına elmi – texniki tərəqqi, həmçinin müəssisələrin bankrot olması səbəbindən işdən çıxarılan və çıxarılacaq potensial işçilərin az bir vaxtda 2 – ci və ya 3-cü məşğulluğunun təmin edilməsi kimi məsələlərin operativ həll edilməsində Məşğulluq xidməti orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılması vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanca əhalinin iqtisadi fəallığının müayinəsi: müayinənin keçirilməsinin metodologiyası və əmək bazarının təhlili. ARDSK, Bakı – 2004
2. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı 2011–2015 – ci illər) Bakı, 2011
3. Azərbaycanda təhsil, elmi və mədəniyyət, statistik məcmuə 2015
4. Azərbaycan rəqəmlərdə 2016, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
5. T.Ə.Quliyev İnsan resurslarının idarə edilməsi Bakı -2013
6. T.Ə.Quliyev. Əməyin iqtisadiyyatı, Bakı 2003
7. T.Ə.Quliyev İnflyasiyanın anatomiyası, Bakı – 2003
8. T.Ə.Quliyev.Парадоксы экономических теории, Баку- 2008
9. T.Ə.Quliyev. Məşğullüğün sosial – iqtisadi problemləri “əmək və sosial problemləri” 2009 №1(5)
10. R.Ş.Muradov. Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi problemləri Bakı 2006
11. Muradov A. N. Elmi – texniki potensialı: əsas inkişaf meyilləri və problemləri. Bakı 2005
12. Məmmədov M.Q., Rəsulov R.F. Milli iqtisadiyyatın problemləri AMEA II məqalələr toplusu, Bakı 2005
13. Mehbalıyev S.İsgəndərov R. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi,Bakı 2002.
14. Meybullayev M.X., Mikayılova S.M., İqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsi., Bakı 2015
15. İsmayılzadə Ə.A. İnsan resurslarının idarə edilməsi və sosial inkişafı, Bakı 2013
16. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər perspektivlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları 27-28 aprel 2016 – cı il Sumqayıt 2016
17. Azərbaycanda əhalinin iqtisadi fəallığının müayinəsi müayinənin keçirilməsinin metodologiyası və əmək bazarında vəziyyətin təhlili; Bakı 2004

18. P.M.Səfərov. Əmək bazarında işsizlik Əmək və sosial problemlər, 2009 №1 (5)
19. Никифарова А.А. Рынок труда: занятость и безработица, М, 1997
20. Л.А.Костин, Г.М.Зушина, Р.М. Султанова. Рынок труда и теории занятости М, 1997
21. Мурадов Ш.М, Гезалова А.К, Эфендиев Р.ДЖ. Глобализация, демографическое развитие и трудовая активность населения в азербайджане, Баку 2007
22. Основы теории народонаселения. Москва, 2005
23. Самуельсон П.Пер. С.анг «Экономика», Москва 1997
24. Оукен В..Основные принципы экономической политики, Москва 2005
25. Отчет о целях развития тысячелетия до 2006 г ООН, Нью- Йорк, 2006
26. Рынок труда. Под ред. Буланова В.С. Москва – 2000
27. «Вопросы экономика» 2011№10
28. «Общества и экономика» 2011 №11
29. Генкин Б.М. Экономика и социология труда, Москва – 2007
30. Ильина Л.О. Рынок труда и управления человеческими ресурсами, Москва – 2006
31. Гузакова О.М, Фурсик С.Н. и др качества человеческого капитала как фактор экономического роста, Вологда, 2011
32. Гелта И.В. Занятость населения и рынок труда Краснодир, 2000
33. Мазин А.Л.Экономика труда, 2008

